

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın
Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı
Bağlamında Modernleşme ile Değişen
Zaman Algısı

Hamide Değer

A.H.Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında
Modernleşme ile Değişen Zaman Algısı
altAkademik Kitap Serisi

Yazar: Hamide Değer
Editör: Prof. Dr. Ayşegül Yaraman
Kitap Tasarım: Su Başbuğu

Tür: Tez - Araştırma

© Ekim 2013 altKitap ve Hamide Değer

Bu kitap Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Fransızca Kamu
Yönetimi Bölümü'nde lisans tezi olarak, Prof. Dr. Ayşegül Yaraman
danışmanlığında, "A.H.Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı
Bağlamında Modernleşme ile Değişen Zaman Algısı" başlığı altında, Haziran
2013'te hazırlanmıştır.

Yapıtın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

www.altkitap.net
altkitap@altkitap.net

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın
Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı
Bağlamında Modernleşme ile Değişen
Zaman Algısı

Hamide Değer

Hamide Değer

Bingöl'de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada tamamladı. Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nü bitirdi.

İçindekiler

Önsöz - Prof. Dr. Ayşegül Yaraman - 6

Giriş - Hamide Değer - 7

I. MODERNLEŞME VE ZAMAN - 9

A. MODERNLEŞME - 10

1. Modernleşme Nedir? - 10

2. Türkiye Modernleşme Süreci - 15

B. MODERN ZAMAN - 20

1. Modern Zamanın Alt Yapısı - 21

2. Türkiye'de Modern Zaman - 27

II. AHMET HAMDİ TANPINAR'IN SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ROMANINDA MODERN ZAMAN ALGISI VE ELEŞTİRİSİ - 34

A. TANPINAR'IN HAYATI - 35

B. SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ROMANINDA ZAMAN ALGISI VE ELEŞTİRİSİ - 44

SONUÇ - 56

KAYNAKÇA - 60

Önsöz

Modernleşmenin en derin etkisi hiyerarşik kutuplaşmanın neredeyse doğallaştırılarak normlaştırılmasıdır. Kadın- erkek, ilerici-gerici, sağcı-solcu, muhafazakar-devrimci, Doğu-Batı, modern-geleneksel gibi. Diyalektik bakışla zenginleştirilmemiş, hatta değer yargısı atfedilerek derecelendirilmiş bir yapılandırma söz konusudur.

Oysa modernleşmenin, üstelik de Batılılaşma'yla özdeşleştirilerek, "evrenselleşmesi"yle aynı dönemlere rastlar Newton fiziğinin egemen olduğu "bilimsel" paradigmayı bozan Einstein'ın izafiyet teorisinin başarılarından biri olan Kuantum Fiziği'nin Max Planck tarafından geliştirilişi. Bir diğer deyişle, "bir şey ya odur ya da ötekidir"ın yerini "birşey hem odur, hem ötekidir veya ne biridir ne ötekidir. Gerçek gözlemle ortaya çıkar ama gözlemcinin algısı da görecelidir." halini almıştır.

Tanpınar'ın duruşu ve eserleriyle; bunların algılanışı ve okunuşu bu zihinsel dönüşüme bağlı olarak ışığa maruz disko topu gibi farklı renklerde algılanmıştır. Modernci¹ denebilecek düşünce dünyası için, Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin nimetlerinden yararlanmasına karşın (üniversite profesörlüğü, milletvekilliği, milli eğitim müfettişliği gibi o yıllarda aslında atamayla gerçekleşen görevlere, Türkiye Cumhuriyeti kurucularının modernist eğilimlerine ters düşen birinin getirilmeyeceği açıktır.) muhafazakardır. Oysa modernleşmenin içinden ve modernleşmeye karşı çıkmadan gelenekselin eklemlenmesi gibi derdi vardır ve bu noktada en belirgin üretimi Saatleri Ayarlama Enstitüsü romandır.

Saatin kitlese bir tüketim metaı olmasıyla, neden ve sonuç açısından iki yönlü ilişkisi bulunan doğrusal ve nakite dönüşmüş zamanın; 2012-2013 küçük tez grubumuzda² karanlıklara, Çengelköy çayhanelerine uzanan ve herkesin aslı konusunu unutturan tartışılmasıyla başladı kitabın oluşumu. Modernitenin hegemonik zaman algısını nasıl içselleştirdiğimizi görerek bir "bilinç yükselmesi" yaşadık hep birlikte ve bu tartışmalar bilimsel ve tarihsel verilerle desteklenerek yansıdı teze. Modernite ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü Hamide Değer'in kendi önerisiydi; bu tercihi zaman üzerinden yorumlamak ise, hem "resmi" hem "muhalif" Cumhuriyet kültürüne katkılar ve eleştiriler sundu. Bu katkı ve eleştiriler en genel anlamıyla Türkiye modernleşmesine yöneliyor ama; bence en genel anlamıyla iki kutuplu, hiyerarşik bakıştan sentezin çoğulculuğuna varmaya çalıştığı için önem kazanıyor.

¹ Bu kavramı Prof.Dr.Nur Vergin'in "laikçi" kavramından esinlenerek ; modern olmaktan öte, modernite fanatiği olmak anlamına kullanıyorum.

² Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü Lisans Bitirme Tezi'ni benim yönetimimde hazırlayanlardan oluşan dört kişilik grup.

Giriş

Bir yandan "postmodern zamanlar" tabirinin oldukça yaygınlık kazandığı iki binli yıllar yaşanırken, diğer taraftan modernleşme eleştirisi de aynı şekilde sıcaklığını ve güncelliğini korumaya devam etmektedir. Siyasal, toplumsal her alanda modernleşmenin genellikle tepeden inmece şekilde, değiştiren tavrını görmek mümkündür. Değiştirilip, dönüşen ve yeniden kurgulanan yapılar arasında üzerinde en az durulan ise; zamandır.

İlk bakışta pek ilişkilendirilemeyen, modernleşme ve zaman tasavvuru meselesi çalışma boyunca ele alınmıştır. Türkiye'deki modern zaman pratiği ise, Türk düşünce ve edebiyat hayatında önemli bir isim olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanı üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Tanpınar'ın seçilme nedeni ise; zaman simgesini özellikle şiirlerinde çok sık kullanmasıdır. Ancak bu ele alış şiirleriyle sınırlı değildir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında zamanı, enstitü üzerinden somutlaştırması son derece modern bir tavidir. Zira çalışmanın sonraki kısımlarında da değinildiği; modernleşme ile zaman tasavvuru değişmiş ve mekanik saatlerin icadıyla zaman, saat ile somutlaşmıştır. Hatta zaman ve saat bir bütün olarak algılanmakta, saat sözcüğü zamanın yerine kullanılabilmektedir.

Modernleşme, gündelik hayatın içine dahi girip, son derece soyut durumdaki zamanı da somutlaştırmıştır. Problematiği belirleyen, modernleşmenin döngüsel olan zamanı, ilerlemeci zaman anlayışına dönüştürmesidir. Batı'daki modern zaman pratiğinin, Türkiye'ye yansıması temel problemimizdir.

Çalışmanın birinci bölümünde kronolojik olarak modernleşmenin doğuşu, temel saiklerinin neler olduğu, modernleşme sürecinin nasıl ve ne şekilde işlediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye gibi Batılı olmayan bir ülkede, modernleşmenin ne şekilde algılandığı, neden "taklitçi" bir hal arz ettiği ele alınmıştır.

İkinci alt başlıkla da problemiği belirleyen, modernleşmeyle değişen zamanın ortaya çıkışı işlenmeye çalışılmıştır. Zaman, soyut, doğaya, dine ve Tanrı'ya bağlı; geçmiş, şimdi ve geleceğin birbirini izlediği döngüsel bir halde iken, modernleşme ile her saniyenin hesaplandığı, ilerlemeci zaman anlayışına dönüşmüştür. Ayrıca bu uygulamanın Türkiye'ye yansıması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine dek geri götürülebilmektedir.

Öte yandan, modernleşme eleştirisinin, onun büsbütün reddi üzerine olduğunu söylemek eksik ve yanlış bir yargıdır. Çünkü özellikle Türkiye'de hem geçmişte hem de günümüzde esas tartışmalar, alternatif modernleşme/Batılılaşma şekilleri ya da uygulamaları üzerine olmuştur. Bu isimlerden biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın farklı bir modernleşmeden/Batılılaşmadan söz ettiğini söylemek mümkündür. Onun eserlerinde Doğu-Batı, eski -yeni gerilimi kendini güçlü şekilde hissettirmektedir.

Huzur ve diğer eserlerinde maziyle barışılması gerektiği, tekrardan bir bağ kurulması düşüncesi hakimdir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü farklı kılan ise, Türk toplumunun modernleşmeyi benimseyemediği için eleştirilmesidir. Çünkü eşikte kalan bir milletin, hiçbir yere ait olmaması, medeniyetin de savruk, parçalanmış bir zamanda yaşanmasına neden olmaktadır. Modernlikten yana biri olan Tanpınar, bu durumu saçma bulmakta ve eleştirmektedir. Kurtuluş reçetesi, romanın ismiyle de anlamlı bir ilişki kurulabilecek olan, zaman ve modern çalışma ahlakını yerleştirecek bir enstitü kurulması olarak görülmektedir. Yani değişmesi gereken zaman tasavvurudur.

Çalışmanın ikinci bölümünde; öncelikle Tanpınar'ın hayatına yer verilmiş, nasıl bir düşünce dünyasına sahip olduğu, anlaşılmaya çalışılmıştır. Yahya Kemal ile ilişkileri bilhassa onun modernleşme fikirlerini yeniden şekillendirmiştir. Doğu-batı konusunda hocasından son derece faydalanmıştır. Ancak İstanbul'dan ayrıldığı ve hocasıyla münasebetinin biraz kesintiye uğradığı bir dönem olmuştur. Bu süre zarfında garpçılığa meylettğini kendisi ifade edecektir.

Diğer başlıkla ise; zaman konusunda özellikle Bergson ve Proust'tan etkilenen Tanpınar'ın, modern zaman algısı ve eleştirisi, Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanı temel alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Modernist olarak tanımlanan yazarların zamanı, bilhassa geçmiş zamanı, bellek, mazi üzerinden aramaya kalkışmaları Tanpınar'da da vardır. Geçmişten kopuşun, Türk milleti üzerinde yarattığı travmayı Tanpınar sürekli vurgulamaktadır. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde de geçmişten kopuk, medeniyetin geleceğine dair bir çabaya girişmeyen, parçalanmış zamanın esiri olmuş insanlardan müteşekkil bir toplum eleştirisi göze çarpmaktadır. Enstitü ise bu kaderci anlayışı değiştirmek ve toplumu gerçek hayata bağlamak gibi bir misyonla ortaya çıkmaktadır.

I. MODERNLEŞME VE ZAMAN

Aydınlanma felsefesinin sonucu olarak ortaya çıkan modernleşme, 18. yüzyılı her açıdan farklı kılmıştır. Her alanda insan aklının egemenliği düsturundan hareket eden bu düşünce, insan hayatının en umulmadık alanlarına bile girip, yeniden şekillendirmiştir. Avrupa'da sanayi devrimini müteakkip ortaya çıkıp tüm dünyada etkisini gösteren modernleşme; toplumsal, siyasal, kültürel her alanda kendisini hissettirmiş ve daha sonra Batılı olmayan ülkelerce de bu anlayış ithal edilmiştir. Şu aşamada, modernleşme anlayışı kendisini tüm dünyaya dayatmıştır.

Bu dayatmacı modernleşme anlayışı, tüm katılığına rağmen oldukça da hevesle karşılanmıştır. Modernleşme süreci ile; tüm ülkeler köklü bir medeniyet anlayışından gelmiş olsalar dahi, tüm kurumlarını yeniden yapılandırma, düzenleme yoluna gitmişlerdir. Daha da ileri giderek toplumlarını, halklarını da bir toplum mühendisliği titizliğiyle değiştirme çabalarına girişmişlerdir. Bu uğraşların, Türkiye Cumhuriyeti'nin de kuruluş yıllarında, kendisini şiddetle hissettiren şekilde gösterdiğini söylemek gerekir. Batılı olmayan ülkeler için modernleşmenin amacı; Batı ülkeleri gibi bir toplumsal düzeni yakalamaktır. Oysa onların kendi birikimleri ile toplumsal ve kültürel kodlarına uygun olarak değiştikleri, yenilendikleri göz ardı edilmekteydi. Şekillere, formlara endeksli bir değişim anlayışı ortaya çıkmaktaydı. Yapılan reformlardan çok sık söz edilmekle birlikte, bu değişikliklerin önemi pek idrak edilememektedir. Örneğin; takvim ve saatte yapılan değişiklikler çok basitmiş gibi algılansa da, aslında değişikliklerin arkasında çok önemli bir zihniyet değişiminin yattığını söylemek gerekir. Tabii ki bu süreç, Cumhuriyet'in kuruluşundan daha öncesine, Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Zaten asıl mesele; takvim ve saatte yapılan değişikliğin, bir zaman/düzen anlayışının değişimi olmasıdır.

Sanayi Devrimi'yle kar maksimizasyonunu amaçlayan egemen sınıf, mekanik saatlerin de icadıyla zamanı, kendi buyrukları altına almıştır. Artık zaman eskisi gibi doğaya, gök cisimlerinin hareketlerine bağlı olarak değişen, döngüsel zaman anlayışı değil; sürekli ilerlemeyi ve doğrusal değişmeyi esas alan halde yapılandırılmıştır. Diğer bir deyişle modernleşme sadece gözle görünen, somut değişmelerle yetinmemiş; daha çok hissedilen, yaşantılanan soyut zamanı da yeniden kurgulamıştır. Her dakika ve saniyenin hesaplandığı, sürekli çalışarak zamanı iyi değerlendirme anlayışı; birikim yapmaya çalışarak geleceğini garanti altına almaya çalışan, tedirgin modern insanın yaratımı, modernitenin kurguladığı bu zaman anlayışıyla ilintilidir.

A.MODERNLEŞME

Orta Çağ boyunca Avrupa'da Kilise, her alanda insan aklını, düşüncesini ve yaratıcılığını baskılayan, sansürleyen bir durumdaydı. Sarsılmaz, sonsuz gibi görünen skolastik anlayış, sırasıyla Rönesans, Hümanizm, Reform ve Aydınlanma felsefesi ile insan ve özellikle insan aklı karşısında güç kaybetmiştir. İnsan aklının artık hiçbir hurafeye, dine sonsuz bağlılığı söz konusu değildir. Birey olarak insanın, her şeye kuşkuyla yaklaşması, bir şeye inanması halinde de onu önce akıl süzgecinden geçirmesi gerekmektedir.

Bu zihniyet ve kültürel yapının karşılıklı ilişki içinde bulunduğu Sanayi Devrimi'yle beraber iş gücü ihtiyacı artmıştır. Bu amaçla kırdan, kurulan fabrikalarda çalışmak üzere insanlar göçe başlamış, bunun sonucu olarak kentler kurulmuştur. Oluşan kentler, yeni kurallar oluşturmakta ve bu kurallara uyan yeni kentli insanlar meydana gelmektedir. Sanayi Devrimi'nin gereklilikleriyle ilişkili Aydınlanma Felsefesi'nin de düşünsel alt yapısını oluşturduğu yaşam tarzı kentli yaşam tarzı modernitedir.

Feodal sistemden kapitalist sisteme geçişte de yukarıdaki dönüşümle karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Erken kapitalizm, ilerleme fikrine, nitelikli işgücü için okula, siyasal yapı olarak da laik ulus devlete üretimi yaygınlaştırmak ve egemenliğini pekiştirmek için ihtiyaç duymuştur.¹ Dolayısıyla toplumsal, kültürel, ekonomik, zihinsel tüm bu dönüşümler bir yaşam tarzı olarak modernleşmeyle çok yönlü etkileşim içindedir.

1. Modernleşme Nedir?

Modernleşme, 18.yüzyılda Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan, Aydınlanma Felsefesi'yle düşünsel temelleri kurulan , ilerlemeyi, gelişmeyi, değişmeyi savunan ve bunu yaparken de her şeyi sorgulayan aklın liderliğinin altını çizen, birey hak ve özgürlüklerinin ortaya çıktığı kentli yaşam tarzıdır. Modernleşmenin, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanda rasyonalist bir anlayışla yaptığı değişim ve dönüşümlerin yarattığı tartışmalar kadar,

---

¹ Sanayi Devrimi ve modernleşme bağlamında Marksist teoriden mülhem sosyalist uygulamaların da modern yaşam tarzını deneyimledikleri gözden kaçırılmamalıdır.

kavramsallaştırılması ya da onun yerine kullanılan kelimeler de hayli problemli, tartışmalı olmuştur.

Çoğu zaman modernite, Batılılaşma ve modernleşme kelimeleri birbiri yerine kullanılmakta, bununla birlikte kullanılması gerekliliği de tartışılmaktadır. Bu yüzden öncelikle bu kavramların tam ve doğru ifadelerine bakmak, çalışmayı daha anlaşılır kılacaktır:

"Modernleşme (modernism) ve postmodernleşme (postmodernism) akım, süreç ifade ederken; modernist ve postmodernist kılıcılık/eyleyicilik, modernizasyon ve postmodernizasyon yapılanma; modernlik (modernity) ve postmodernlik (postmodernity) durum, modern ve postmodern ise nitelik göstermektedir"²

Şu aşamada moderniteye yani; bu modernlik durumuna erişmek için (çünkü modernleşme özü itibariyle her toplumun bunun ulaşılması gereken nihai hedef olması gerekliliği üzerinde durur; tıpkı Türk modernleşmesinin temel sloganlarından da anlaşılacağı üzere: "muassır medeniyetler seviyesine çıkmak") her toplumun farklı bir serüven izleyeceği ve bu serüvenin de modernleşme olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Batı ülkelerinde bu seyir çok farklılık arz etmezken, batı dışı toplumlarda bu durum gözle görülür bir farklılık gösterir. "Modernlik evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise farklı kültürlerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergahın adıdır. Başka bir deyişle modernleşme zaten kendi içinde çoğuldur diye düşünebiliriz."³

Esas itibariyle sürekli değişimi hedeflemesi ise; her yerde aynı şekilde seyretmiş, sonsuz, sınırsız ilerlemeci modernleşme, başka bir olanak sunmadan, kendisini toplumlara dayatmıştır. Dayatmacı modernleşme fikri, genelde siyasi iradelerce de desteklenmiş ve ortaya daha çok taklitçi bir modernleşme/batılılaşma pratiği ortaya çıkmıştır.

"...modernite projesi, dünyanın herhangi bir noktasında bir kez ortaya çıktı mı tüm dünyayı dönüştürecek etkiler yaratacaktır. Bu projenin dünyayı dönüştürme biçimi, yeryüzünün değişik yörelerinde, o yerin koşullarına, olanaklarına göre farklı olarak gerçekleşecek, özgüllükler yaratacaktır. Modernite projesinin bu yerellikleri dönüştürmesi otomatik olarak kolayca gerçekleşmemektedir. Her toplum kendi düzeninden isteyerek vazgeçmemekte, kendi düzenini

---

² Ayşegül Yaraman, *Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri Prometheus'tan Narkissos'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2003, s.59.

³ Nilüfer Göle, "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2007, s.58.

yeniden üretmeye çalışmakta yani modernitenin yayılmasına karşı direnmektedir. İşte modernitenin ortaya çıktığı kapitalist merkezin dışındaki çevre ülkelerde, modernitenin etkilerine karşı direnmenin değişik biçimleri, değişik siyasal düşünceler halinde kendilerini ifade etmektedirler.”⁴

Modernleşmenin yeniden üretilmesi, alternatif arayışları gündeme getirmektedir. Bu arayışlar genelde, aynı modernleşme pratiğinin farklı adlarla yeniden sunumuyla sonuçlanmıştır. Yani; her ne kadar farklı tanımlamalarla içeriğin değiştirildiği düşündürülse de, ilerlemeci modernite anlayışı hep orta yerde durmuştur.

“...ve bundan böyle ‘Batılılaşma’ fiili ‘Batılı’ olmayan bütün dünyanın başlıca uğraşı haline gelecektir. Daha sonraları, bu ‘Batı’ kavramında, bu işi yapanlar için biraz tedirgin edici çağrışımlar bulunduğu için, kulağa daha nötr gelen ‘modernleşme’ terimi daha yaygın bir tercih görecektir.”⁵

En nihayetinde adı modernleşme, modernite, Batılılaşma olarak sürekli değişse de modernizm, Batı toplumlarında, kendi iç dinamikleriyle bağlantılı değişmeyi yaşarken, Batı dışı toplumlara da aynı değerleri dayatmıştır. Batılı olmayan toplumlar da farklı tarihsel süreçlerden geçtikleri ya da aynı süreçleri yaşamadan, atlayarak Batı toplumlarından farklı kültürel, ekonomik, siyasi yapılardan müteşekkil yapılarını tarih karşısında bir geç kalmışlık hissiyle yeniden kurgulamaya çalışmışlardır.

Modernizmin ilerlemeci ya da katı sorgulayıcı tavrını, ortaya çıktığı döneme bakarak anlamak mümkündür. Çünkü modernizm, Orta Çağ felsefesine tepki olarak doğan Aydınlanma felsefesinin projesidir. Aydınlanma ise;

“...modernitenin en önemli uğraşı olarak 18.yüzyılda yaşanan, sonuçları itibariyle günümüze dek etkili olan ve geleneksel olarak 1688 İngiliz Devrimi'yle başladığı ve 1789 Fransız Devrimi'yle doruk noktasına ulaştığı kabul edilen dönem ve bu dönemde Batı dünyasındaki bilimsel ve felsefi gelişmeler, sosyal ve politik süreçler bir bütün (idea ve süreç) olarak kastedilmektedir. Akli başat alması ve tüm toplumsal ilişkiler ve kurumları akılcı esaslar üzerine

---

⁴ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2007, s.20.

⁵ Murat Belge, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2007, s.43.

oturtmayı hedeflemesi nedeniyle Aydınlanma Çağı'nın bir diğer adı Akıl Çağı'dır."⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

Bu tanım çerçevesinde düşünüldüğünde akıl, toplumsal ve bireysel yaşamı şekillendiren din, inanç, gelenek, kültür vb. her türlü pratiğin, duygunun karşısında ve üstünde olacaktır. Akıl yoluyla her çeşit kesin bilgiye ulaşılabilir. Mutlak doğru bilginin kaynağı akıldır. Bir bakıma akıl fetişizminin makbul olduğu Aydınlanma felsefesi, bireyi sınırlayan gelenek, din ve otoritenin eleştirilmesini ve toplumsal yapının da aklın gösterdiği doğrultuda dönüştürülmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

"...kendi aklını kendi başına kullanabilme cesareti göstererek 'rasyonel otonom özne' haline gelen bireyin çıkarlarına ve özgürlüğüne uygun şekilde, toplumun ya da toplumsal düzenin yeniden inşa edilmesi...Buradaki model tüm insanlık için önerilen kozmopolit bir modeldir. Çünkü herkes aynı akla sahip olduğundan, aynı rasyonelliği sergilediğinden sonuçta herkes aynı doğru sonuçlara ulaşmak durumundadır."⁷

Böylece birey/insan merkeze alınmakta ve bireyin kendi aklıyla hareket etmesinin, onu özgürleştireceği savunulmaktadır. Daha Kantçı bir söylemle açıklamak gerekirse "Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! sözü imdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır."⁸

Mikro düzeyde; bireyin kesin, net, kararlı, özgür ve cesur olması fikrinin bu şekilde merkeze alınması, makro düzeyde de devletlerin aynı şekilde davranması sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden 20.yüzyıla gelindiğinde; aklın egemenliğindeki ilerleme, modernleşme fikrinin zannedildiği kadar kusursuz olmadığı ve insanoğluna çok daha iyi, emniyetli bir gelecek sunamadığı görülmüştür. Çünkü bilimsel gelişmelerin yarattığı teknolojik, kimyasal silahlar insanoğlunu tehdit eden bir hale gelmiştir.

Böylece modernleşmenin neden toplumları, insanları tek tipliğe ittiği de daha net şekilde anlaşılmaktadır. Bir taraftan aklın gücüyle her türlü otorite, gelenek ve dogmadan bireyin kurtularak özgürleşeceğini savunan modernizm, diğer taraftan da kendi dogmasını dayatmakta ve üstelik aklın etkisiyle oluşturulacak kuralların egemen olduğu, yeni bir düzenin inşasından bahsederek, kendi içindeki çelişkiyi ortaya koymaktadır.

⁶ Fatih Duman, *Aydınlanma Devrim Eleştirisinden Karşıtlığına Edmund Burke*, Liberte Yayınları, Ankara, 2010, s.45-46.

⁷ ibid, s.48.

⁸ Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1784)", *Seçilmiş Yazılar*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, s.213 aktaran ibid, s.47.

Çelişkilerle beraber aslında, bu felsefenin ortaya çıktığı dönemin, ekonomik yapıdan da bağımsız olmadığı, hatta ekonomik yapının onu desteklediği söylenebilir. Sanayi Devrimi'yle palazlanan kapitalist sistem için gerekli olan üretimin yaygınlaştırılması için; ilerleme fikrinin ortaya atılması, bu fikrin eğitim yoluyla yaygınlaştırılması, siyasal yapısı olarak da ulus devletin ve bu devletin ilerlemeye mani olmaması için de laik /seküler bir mahiyetinin olması, bunun sonucu olarak da eleştirilen tek tipliğin ortaya çıkması söz konusudur.

*"...modernleşme, kapitalizmin gelişmesiyle ilgili, bu gelişmenin ürünü olan bir süreçtir. Kapitalizm öncesi geleneksel yapıların çözülmesi, merkezi bir pazarın oluşması, teknolojinin sıçramalı gelişimi, meta üretiminin yaygınlaşması ve ücretli emeğin başat kategori haline gelmesi, kapitalizmin gelişmesine eşlik eden süreçlerdir. Sürecin modernleşme bağlamındaki göstergeleri arasında kentleşme, okullaşma kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, modern siyasi partilerin ortaya çıkması ve devlet mekanizmasının teknik anlamda rasyonelleştirilmesi vb. yer alır...Sonuçta modernleşme, temeldeki kapitalist gelişmenin toplumsal, siyasal, ideolojik, kültürel, kurumsal ve etik alanlarda yol açtığı değişimin bütünü olarak tanımlanabilir."*⁹

Burjuva Devrimi'yle serpilip gelişen, kapitalist sistem artık sadece bir ekonomik sistem/felsefe olarak yaşamını devam ettiremezdi. Bunun toplumca kabulü, içselleştirilmesi, bir toplumsal yaşam pratiğine dönüşmesi ve siyasi örgütlerle de desteğinin sağlanması gerekiyordu. Bu anlamda kendisine yardım edecek olan Aydınlanma felsefesi ve yaşama geçirilebilirlik açısından da kendisine bu olanağı sunan modernite projesinin, önce Batı 'da, başarıya ulaştıktan sonra da Batılı olmayan ülkelere dayatılması/ ihracı söz konusu olmaktadır.

Günümüze kadar eleştiri, çelişki ve başarılarıyla etkililiğini, etkinliğini sürdüren modernleşme sürecinin fitilini ateşleyen, Orta Çağ felsefesine yani skolastik düşünceye karşı ortaya çıkan Hümanizm ve Rönesans hareketidir. Modernleşmenin temelinde, 15.yüzyılda felsefede ortaya çıkan Hümanizm ve daha çok sanat ve edebiyatta etkisi olan Rönesans hareketidir. İkisinin de temel ilkesi merkeze insanı, insan sevgisini yerleştirmesidir. Bu yüzden modernleşme, önceden de belirtildiği gibi; Orta Çağ skolastik düşüncesine, yani bu dönemin katı, kesin, tartışılmaz, dogmatik din anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmakta ve aklın tartışmasız katılığını savunması da büyük ölçüde buna bağlanmaktadır.

---

⁹ Metin Çulhaoğlu, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2007, s.170.

Orta Çağ denilen dönem ise; Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle (M.S.476) başlayıp, İstanbul'un fethiyle (1453) sona eren ve yaklaşık bin yıl süren, Avrupa için "karanlık çağ" olarak nitelendirilen dönemdir. "Orta Çağ'ın temel felsefesi Skolastik "Latince schola (okul) sözünden gelme; skolastik felsefe de 'okul felsefesi' demektir."¹⁰ Böyle adlandırılmasının bir nedeni de felsefenin Orta Çağ' da din adamları yetiştiren okullarda şekillenmesidir. Bu nedenle, skolastik düşüncenin dini temelli bir inanca dayanmaktadır ve bilimsel düşünce anlayışına uygun değildir. Bilimsel düşünce anlayışından kastedilen nitelikler ise kuşku duyma, sorgulamadır. Bu dönemin bilimsellik anlayışı, Kilise'nin/dinin çizdiği sınırlar dahilinde gerçekleşmektedir. Buna göre; *"doğa bilimleri din için gerekli olduğu kadar araştırılmalıdır; fazlası insan için gereksiz, hatta zararlı uğraştır...Buna karşılık tanrıbilim asıl bilinmesi ve uğraşılması gerekli olan bilgi alanıdır."*¹¹

Orta Çağ felsefesinde insan, yaratılmış varlık olarak kabul edilir ve bu da onu edilgen, pasif kılar. Bireysel özelliklerinin pek bir anlamı olmayan insanın nihai amacı; *"Dünya Devleti için çalışmak değil, Tanrı Devleti için çalışmaktır...O halde insan sonsuz ve ölümsüz hayattaki kurtuluşa ancak tanrısal olan yola hizmetle varabilir"*¹²Tüm bu bilgiler ışığında Orta Çağ felsefesinin birtakım özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

"...inancın, bilgiye üstün geldiği, din adamının bilim adamının yerine geçtiği, düşünmenin skolastik yapıya büründüğü, felsefenin, tanrıbilimin yerine geçtiği, insanın bireyselliğinin ve özgürlüğünün yok olduğu, kurtuluşun, ölümden sonraki sonsuz yaşamda arandığı dönemdir."¹³

Orta Çağ dogmatizmine, insanı baskılayan felsefi anlayışına karşı doğan Aydınlanma düşüncesinin temelinde; Hümanizm, Rönesans yatmakta ve insanı daha konforlu bir yaşama taşıma inancıyla, modernite projesiyle bir modernleşme hareketi başlatmıştır.

2. Türk Modernleşmesi Süreci

Türk modernleşmesi, Tanzimat'ın (1839) ilanıyla somutlaşıp, Islahat Fermanı (1856) ve akabinde Meşrutiyet'in ilanıyla devam eden Batılılaşma hikayesidir. Batı dışı toplumlar, modernleşmeyi, batılılaşma ve batılılaşmayı da Batı örneği üzerinden okumaya çalıştıkları için bu

¹⁰ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.139.

¹¹ A.Kadir Çüçen, *Orta Çağ ve Rönesans'ta Felsefe*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2010, s.30.

¹² ibid, s.31.

¹³ ibid, s.34-35.

şekilde adlandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu iktidarları, modernleşme hareketini başlattıklarını iddia etmişlerse ya da bu yönde eleştirilmişlerse de esasında, Türk modernleşmesi Osmanlı dönemine rastlar. Osmanlı İmparatorluğu savaşta aldığı yenilgiler ile bir yenileşme, modernleşme, Batılılaşma hareketine girişmiştir.

İlk zamanlarda bu durumun, mevcut düzenin bozulduğu ve bunu da ancak eski düzenin tekrardan sağlanarak düzeltileceği düşüncesi egemendi. Görünürlerde Batı'nın örnek alınması gerektiği fikri yoktu.

*"Osmanlı için geride kalmış bir Altın Çağ vardı ve bu her şeye bakışı belirliyordu. Pek çok incelemeci, Osmanlı'da evrensel anlamda bir "reform" kavramı bulunmadığına dikkat etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı var olan durumunu iyi bir durum olmadığına fazlasıyla farkındaydı ve bundan kurtulmak için sürekli uğraş içindeydi. Ancak bu uğraşın özü, yeni bir şey yaratmak değil, eski durumuna dönmenin yolunu aramak şeklinde açıklanabilir. Şu halde "reform" değil, "restorasyon" diyebiliriz."*¹⁴

Fakat asıl gücünü savaş galibiyetlerinden, toprak genişlemesinden yani fetihlerden alan bir imparatorluğun, çok fazla savaş kaybetmeye başlaması, Batı'nın silah gücünün nasıl getirileceği fikrini ortaya atmıştır. Bu fikirle beraber, Batı'nın teknolojik imkanlarından yararlanma düşüncesi ve Mardin'in deyimiyle "...Batı'nın askeri teknolojisinin savaşdaki rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki köklü inanç tartışılmıştır."¹⁵ Osmanlı ve en genelinde Türk modernleşmesini başlatacak olan zihniyet değişimi, sürecin de ilk basamağı olmuş, merkezi ordunun sorunlarının çözümsüzlüğünün sebebiyet verdiği bu aşama, ilk değişimlerin de askeri alanda olmasını sağlamıştır. Artık sıra bu başarıyı sağlamış olan Avrupa ülkelerini tanımaya gelmiştir.

"Batı'nın askeri kuruluşlarından örnek alma çabaları I.Mahmud (1730-1754), I.Abdülhamid (1774-1789) ve özellikle III.Selim zamanında (1789-1807) hızlanmış fakat geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye girenlerin birleşen akımlarıyla bir daha sekteye uğratılmıştır. Batı'da sürekli elçiliklerin kurulması bu devreye rastlar. Avrupa'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı

---

¹⁴ Murat Belge; op.cit, s.46.

¹⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.10.

hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın genel bir "model" olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmaktadır."¹⁶

Bu çabanın yönteminin eleştirilme nedeni, yanlış Batı algısında yatmaktadır. Modernleşmenin, Batı taklitçiliği üzerinden ilerlemesi, memurların Batı'yı sadece yaşam tarzı ve kültürü üzerinden okumaya çalışmalarından kaynaklanmıştır. Batı'nın teknik kısmının değil, kültürünün alınması, batılılaşmanın/modernleşmenin Türk versiyonunun daha çok şekilcilik, taklitçilik olmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Lale Devri tecrübesi bunun en somut kanıtlarından biri olmuş ancak bunun Patrona Halil İsyanı ile sonuçlanması halkın bu yeniliklere nasıl baktığını göstermiştir. Gerçi halk ve üst yöneticiler arasındaki bu çatışma halinin sadece batılılaşma süreciyle başladığını söylenemez. Halk, ne zaman yöneticiler yenilik hareketlerine başlamışlarsa, kendi zevk ve lükslerine daldıklarını ve halkın sefaletiyle baş başa bırakıldığını düşünmekteydi. Bu yüzden toplumun yeniliklere, en genelinde modernleşmeye bakışı, şüpheci ve korumacı olmuştur. Diğer bir deyişle değişim ve dönüşüm karşısında bir kimliğini koruma karşıtlığı da baş göstermiştir. Şerif Mardin ise bunu şu şekilde açıklamaktadır:

*"...Osmanlı İmparatorluğu, 19.yüzyılın başında kültür bakımından "küçük" gelenek ve "büyük" geleneklerin bütünleşemedikleri bir durumdaydı. Aynı zamanda imparatorluk, Batı'nın geçirmiş olduğu ve sosyal yapısını yeniden yoğuran "ayanlık" inkılabı, Pazar inkılabı, sanayi inkılabı, gibi önemli tarihsel gelişmelerden uzak kalmıştı...Osmanlı İmparatorluğu'nda her biri bir sosyal yapı yoğurması getiren bu hareketlerden biri,-ayanlık-son derece güdük kalmış..."*¹⁷

Dönemin ruhunu net bir şekilde yansıtan bu bilgiler ile beraber, yenilik hareketleri başlatılmış, halkın pek haz etmediği bu durum, Türk entelijansiyasının büyük gayreti ile devam etmiştir. Yenilikçi Batı fikirlerinin en iyi anlaşılmasına başlandığı dönem de "istibdat dönemi" olarak adlandırılan II.Abdulhamid dönemidir. Batı tekniğini, eğitimini alma çabalarından biri de; Mülkiye, Harbiye ve Askeri Tıbbiye'nin programlarının müspet bilimlerin yoğunlaştırıldığı bir şekle büründürülmesidir. Ümmetçilik davası da güden bir padişahın, iyileştirici yenilikleri desteklemesi, modernleşmenin Türk tarafındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Asıl tartışmaların Batılılaşmanın çok yüzeysel kaldığı, şekilcilikten ve taklitçilikten öteye gitmediği üzerinedir. Nitekim öyle de olmuştur ve özellikle bu hal, dönem edebiyatının karakterleri

---

¹⁶ ibid, s.11

¹⁷ ibid, s.27-28

üzerinden anlaşılmaktadır. Şerif Mardin bu durumun, Batılılığın bir felsefe ve iktisat sistemi olarak algılanmayıp, adab-ı muaşeret kurallarının, modasının alınması olarak değerlendirilmesine bağlamıştır. Bu da edebiyat karakterlerinin "Bihruz Bey", "Efruz Bey" lerden oluşmasına sebebiyet vermiştir.¹⁸

Türk modernleşmesinin neden sancılı, tartışmalı ve sonucu açısından da ikircikli oluşu aracı kurum, yapıların eksikliğindendir. Oysaki Batı'da modernleşme ile; yeni gruplar, yeni yapılar ortaya çıkmış ve toplumsal seferberlik ve bütünlüğü sağlayan ortak ve milli kültür söylemi ile bu sürece herkes dahil edilmeye çalışılmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda, ne bunu sağlayacak altyapı (haberleşme, posta, telgraf sistemi) ne de halkla bütünleşen aydınların (bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da görülecektir) olmayışından, böyle bir hal seyretmiştir. Böylece Osmanlı dönemindeki modernleşme daha çok askeri, bürokrasi ve yönetim alanında kendini göstermekte, çok genel olmasa da halkta daha şekilci bir yönüyle görülmektedir. Ancak genel itibariyle ikilik, doğulu-batılı karşıtlığı daha doğulu, geleneğe, dine meyyal iken; Cumhuriyet ile birlikte ikililik kaldırılmaya, tek ve tartışılmaz kurtarıcı yolun Batılılık olduğu, artık Osmanlı'daki gibi halkın dışlanmadığı, sadece şekil üzerinden de olsa halkın dayatma ve zorlamalarla dahil edilmeye çalışıldığı bir sistem oluşmaktaydı.

Cumhuriyet'in kurucuları, Batılı eğitim almış, pozitivist ve aynı zamanda İttihat Terakki'nin katı ve güçlü, ilerlemeci Osmanlı seçkinlerinden (çünkü böyle bir eğitim için daha imtiyazlı bir sınıftan gelmek gerekliydi) müteşekkil bir kadro olduğu için; bu dönemde yapılacak yeniliklerin en az bu ölçüde katı, otoriter ve tepeden inme şeklinde olması kaçınılmazdır. Burada amaçlanan ise; modernleşmenin de temel hedefi olan ilerleme, değişim, aklın, dinin /geleneğin önüne geçmesi yani daha laik bir devlet ve seküler bir toplum oluşturma idealidir. Bu amaçla çok planlı bir durum olmasa da ilk önce, *misak-ı milli* denilen, başı sonu belli sınırlardan oluşan, bir ulus devlet kurulmuştur. Sırada bu sınırlar içinde yaşayan halkların/milletlerin aynı şekle, aynı düşünceye ve aynı ideale, ki bu ideal 'muasır medeniyetler seviyesine çıkmaktır' sahip olarak yeniden şekillenmesidir. Devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan batılılaşmanın sonucu da; devletin, her yerde ve her şeyde egemen olduğu, düşüncenin, insanın, toplumun, devletçe denetlendiği bir Türkiye olmuştur.

---

¹⁸ ibid, s.14

"Toplumsal düzeyde 'milli kimlik', kültürel düzeyde 'pozitif bilime dayalı seküler zihniyet ve laiklik', iktisadi düzeyde ise 'kalkınma', devlet güdümlü 'ortak iyi'nin kendisinden türetildiği unsurlar olarak teşhis edilebilir. Bu unsurlardan her biri, ideal düzeyde Batılı bir değere atıfta bulunur: Milli kimlik, Batılı toplumlar gibi 'bağımsız olmak'; seküler bakış açısı ve laiklik, Batılı toplumlar gibi 'medenî' olmak; ve nihayet kalkınma, Batılı toplumlar gibi 'müreffeh' olmak arzusunu/idealini dışı vurmaktadır."¹⁹

Devletçe yeni bir toplum yaratma amacı, "toplum mühendisliği" denilen şekilde gerçekleşmiştir. Kendisine muhalif olan herkesin, her düşüncenin de yok edildiği bu dönemlerden 1950 lere gelindiğinde ise; hem çok partili hayata geçişin hem de kırdan kente artan göçün etkisiyle; Cumhuriyet reformlarının ezdiği, dışladığı ve kısmen dönüştüremediği kişiler, düşünceler, kesimler Türk siyasetinde rol almaya başlamıştır. Liberal muhafazakarlık ideolojisine sahip bu kesimler, Cumhuriyet döneminde yapılan yeniliklere olan eleştirileriyle ve daha popülist bir söylemle kitleselleşmiştir. Prens Sabahattin çizgisini takip eden bu ideoloji, Türk muhafazakar düşüncesinin gelişmesini sağlamıştır. Ortaya çıkan yeni ideoloji aslında; modernleşmeye karşı değildir, yeniliklerin tepeden inmecî değil de halk desteğiyle, merkezci bir anlayış değil de adem-i merkeziyetçi bir anlayışla olması gerektiğini savunmakta ve genelde popülist bir dil kullanmaktadır. İlginç olan şudur ki; Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, Osmanlı Devleti'ni eleştiren Osmanlı seçkinlerinden oluşmakta iken, şimdi de Cumhuriyet reformlarını eleştirenler popülist bir siyaset de izleseler halktan değil, Cumhuriyet seçkinlerinden oluşmaktaydı. Bu dönemde oluşan muhalefetin söylemi farklı da olsa devletçiydi. Çünkü; Cumhuriyet ideolojisinin bu kadar baskın olduğu, özgür düşüncenin pek mümkün olmadığı ortamlarda yetişenler de, bir taraflarıyla Cumhuriyetçilerdi. Cumhuriyet reformları, yenilikleri üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiştir. Artık Batılılaşma eleştirileri tekrar başlamış ve alternatif modernleşme arayışları gündeme gelmiştir. Ancak 50'lerden sonra, özellikle 60'larda nispeten daha özgür bir ortam sayesinde hem farklı ideoloji, düşüncelere hem de toplumsal bazda travmatik öğelere de rastlanmaya başlanmıştır. Travmatik öğelerden kasıt, kendisini bir yere ait hissedemeyen, daha doğrusu ne olduğunu bilmeyen bir toplumun ortaya çıkmasıdır. Bir tarafıyla şanlı bir tarihten gelen, ama diğer tarafıyla bu tarihi yani geçmişini reddeden bir toplum ortaya çıkmıştır. Dönemin aydınlarının

---

¹⁹ Nilgün Toker / Serdar Tekin, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri", (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 2007, s.91.

da temel meselelerinden biri haline gelen bu durum, hem işin karmaşıklığını ortaya koymakta hem de zengin fikirler üretmektedir. Batılılaşma, yine bir taraftan Cumhuriyet kurumlarıyla sürdürülürken, diğer taraftan üretilen zengin fikirler, erken Cumhuriyet döneminin eleştirisini yapmaktadır. En çok eleştirilen ve çalışmanın da belkemiğini oluşturacak olan kısım da, geçmişinden kopuk bir toplum yaratılmasıdır. Geçmişinin belli bir tarihten öncesiyle barışık, diğer kısmıyla da küs olmaya itilen bir toplumun, geleceğini nasıl inşa edeceği ya da mevcut döneme bakarak, inşa edemediği gibi bir sonuca ulaşılmaktadır. Böylece geçmiş, şimdi, gelecek zaman halkalarıyla eklemlenememenin aslında savrulmuş, kopuk, amaçsız insanlar ve hayatlar ile nihayetlenmesi söz konusu olmaktadır.

B. MODERN ZAMAN

Zaman'ın ne olduğuna dair tartışmalar, ilk çağlardan beri yapılmış ve astronomiden dilbilgisine tüm bilimlerin uğraş alanlarından biri olmuştur. Zaman konusuyla oldukça hemhal olan Augustine zaman için şunları söylemiştir: *Si nemo a me quaerat, scio, si quaerenti explicare velim, nescio.* Yani; *"Kimse bana sormazsa, biliyorum; soran birine açıklamak istersem, bilmiyorum."*²⁰ Ancak Sanayi Devrimi, modernleşme ve fizik alanındaki gelişmeler zamanın sorgulanmadan kabulüne ve onun bizim dışımızda fiziğin bir nesnesiymiş gibi algılanması sonucunu doğurmuştur. Oysaki; zamanın, yani modern zamanın, yani ölçülebilen ve insanlar tarafından kontrol altında tutulan zamanın, aslında uygarlık süreci ile beraber toplum ihtiyaçlarına cevap vermek için kurgulandığını söylemek gerekir.

Modern zaman; çalışmanın birinci kısmında belirtilen Orta Çağ Skolastik düşüncesi, buna tepki olarak ortaya çıkan Aydınlanma felsefesi, Sanayi Devrimi ve bunun yaşam tarzı olan modernleşme projesi ile nihayetlenen bir döneme paralel ortaya çıkan, ama asıl hızını da bu proje bittikten sonra alan bir zamandır. Modern zaman, hızlı olan zamandır ve geçip giden her dakikanın hatta saniyenin hesaplanması gerekir. Neden böyle olması gerektiği de tam da Benjamin Franklin'in "vakit nakittir" sözüyle anlamını bulmaktadır. Tüm bu nedenler ışığında pek tabii ki modern zamanın alt başlıklarında öncelikle eski toplumların nasıl bir zaman tasavvuruna

---

²⁰ Edmund Husserl, "İçsel Zamanın Bilinci", (Ed.) I. Şimşek, *Cogito, Zaman 12'ye 1 var*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Sayı:11, 1997, s.17.

sahip olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır. Geçmiş, şimdi, gelecek sıralamasının birbirinden bağımsız olmadığı, döngüsel zaman anlayışının ve sonrasında nasıl olup da yerini geçmişten kopuk, şimdinin de geleceğe yatırım şeklinde feda edildiği çizgisel zaman anlayışına terk ettiği görülecektir.

1. Modern Zamanın Alt Yapısı

Modernite sonrasında her ne kadar zamanın, modernleşmeyle yeniden şekillenışı yani tek tipleşmesi eleştirilmişse de, zaman meselesi ile ilk çağlardan itibaren ilgilenilmiştir. Ancak bu ilgi daha çok ekim-hasat zamanı, nehirlerin taşma zamanının belirlenmesi gibi gündelik ve hayati ihtiyaçlarla sınırlı kalmıştır. Sonrasında ise günümüzde reforme edilmiş şekliyle de kullanılan zamanın ölçülmesi, gece-gündüz süreleri, ay ve yıl sürelerinin hesaplanması tarzında daha astrolojik bir boyutta kalmıştır. Pek tabii ki bu durum, sıradan insanların yaşamlarında zamanın, dini vecibelerin yerine getirilme vaktinin tayini şeklinde tezahür etmekteydi.

Zaman kavrayışının tarih içinde, toplumdan topluma hatta aynı toplumdaki gelişimi ve değişimi incelenirse, toplumların doğadan gittikçe bağımsızlaştıkları gözlenecektir. Eski toplumlarda, doğa-insan dengesi, bilindiği üzere doğanın lehineyken; nüfus artışı, kentleşme, makineleşme, ticaretin gelişmesi ve üretimin mekanikleştirilmesi süreçleriyle birlikte, insanın doğa karşısındaki özerkliği arttıkça, güneşin ve ayın konumlarının gözlenmesinin yerini saat ve takvimler almıştır. İnsanın doğayla olan etkileşiminin, aslında bugün bile irtibatlı olduğu düşünüldüğünde, ki hala yıldızlar ve gök cisimlerinin hareketleri takip edilmekte, döngüsel zaman anlayışı ve çizgisel zaman anlayışının iki kesin çizgi gibi birbirinden ayrıldığı söylenemez. Ancak, birinin diğerine üstün geldiği ya da diğerini ezip geçtiği dönemler olmuştur. İlk uygarlıklarda; yani doğa-insan dengesinin, doğa lehine işlediği dönemlerde, döngüsel zaman anlayışı hakim olmuştur. Ama yine bu dönemlerde, zamanın hesaplanması yani daha modern bir zaman anlayışı da az da olsa sezilmektedir. Çünkü temel amaç, dini pratiklerin yerine getirilmesiydi. Bu nedenlerden dolayı Jay Griffiths, iki zamanı döngüsel ve çizgisel olarak değil de; mitsel zaman ve tarihsel zaman olarak adlandırmıştır.²¹ Temel mesele, nasıl adlandırılmaları gerektiği olmaktan ziyade, nasıl kavrandıkları ve ne olduklarıdır. Mitsel zaman, yani döngüsel zaman, var olan doğa(l)

---

²¹ Jay Griffiths, *Tik Tak Zamana Kaçamak Bir Bakış*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003, s.50-75.

düzenin içine yerleştirilmiş ya da bu düzenle ilerleyen ve kendi içinde bir döngüsellığı olan demektir.

"Gündüz gece döngüsü, güneşin görünür hareketleri, ayın evreleri, iklim, bitki örtüsünün devirleri ve mevsimlerde gözleendiği gibi periyodik olarak tekrar eden olayları inceler. Bu verili düzen kabulünde yeryüzünde meydana gelen olaylar da döngüsel olarak kabul edilir. Bunun nedeni gökyüzü ile benzerlik kurularak kavranmaya ve açıklanmaya çalışılmalarıdır. Ayın "hilal", "ilk dördün", "son dördün" ve "dolunay" evreleri ile kavramsal anlamda ilişkilenen "doğum, gençlik, yaşlılık, ölüm" döngüsünde olduğu gibi her "şey" ve "durum" var olur, gelişir, geriler, sona erer. Bu kavrayış bir tarih anlayışı da doğurmuş gözükür. Bu anlayışa göre uygarlık güneşi bin senelik devirler meydana getirir; güneşin doğuşu, zirvedeki konumu ve sonra batışında olduğu gibi, topluluklar da bin senelik süreler içinde doğar, gelişir, zirveyi yakalar, ardından kaçınılmaz olarak inişe geçer, geriler ve kaybolur."²²

Döngüsel zamanın kavrayışının esas nedeni, henüz insan-doğa dengesi ve dengeden de kasıt, insanın Tanrı'dan henüz kopmayışydı. Bu birliktelik birbirini izleyen sıradan, değişken olmayan yani durağan bir zaman anlayışını getirmekteydi. Bu anlayış, sadece insanın içsel zamanıyla sınırlı değil, aynı zamanda İbn Haldun'un da anlattığı gibi; bir medeniyetin doğup, büyüüp, sona erdiği ve sonra bunun bir kısır döngü gibi kıyamet gününe kadar devam ettiği bir süreklilik şeklindedir. Esasında süreklilik, durağandır, yani modernleşmenin esas prensibi olan ilerlemeye karşıttır. Var olan döngüsellığın zamanın hesaplanmaması ya da ölçülmemesi gibi bir durumu ortaya çıkardığı söylenemez. Zira bir taraftan döngüsellliğini yaşayan eski uygarlıklar, diğer taraftan da gök cisimlerinin izlenmesi suretiyle bilimsel hesaplama teknikleri geliştirmiş ve bunun sonucunda da halihazırda kullanılmakta olan ve zaman hesap yöntemlerinden olan takvimi de icat etmişlerdir. Zamanın, daha doğrusu günümüz saate indirgenmiş zamanın kurgusallığı, şu şekilde de kendisini ele vermektedir:

"Dünya'nın kendi etrafındaki dönüşünü imleyen süre, "gün" bulunur. Benzer şekilde Dünya'nın Güneş etrafındaki dönüşü bize "yıl"ı, Ay'ın Dünya etrafındaki dönüşü ise "ay"ı verir. Günü saat, dakika ve saniyelere bölmek ise tamamen gelenekseldir. Günün şafakta, gece yarısı, öğlen ya da gün batımında başlaması da aynı şekilde keyfidir...Her toplum dini inançları, mali

---

²² Işıl Uçman Altışık, *Osmanlı'da Zaman-Mekan Kavrayışının Değişimi ve Mimarlık*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s.14.

uygulamaları, coğrafyası, siyasi yönetimi, ekonomik faaliyetleri gibi kriterlerden yola çıkarak kendi ihtiyaçları doğrultusunda takvimler hazırlamıştır. İlk takvim uygulayıcıları, gökyüzündeki tanrıları kızdırmama çabasıyla gök cisimlerinin hareketini incelerken, gözle takip edilebilen Ay'ın evreleri arasındaki süreler doğal zaman ölçeği alınarak Ay takvimleri oluşturulmuş, Ay'ın yedi günlük evreleri "hafta" hilalden hilale kadar olan süreler ise "ay" olarak tarif edilmiştir. Daha uzun zaman ölçeği olarak tarım takvimine de uygun olacak şekilde "mevsim" ve "yıl" zaman birimi olarak takvime dahil edilmiştir. Her toplumda ve her devirde Dünya'nın kendi eksenini etrafında bir tam devre dönüşüyle ortaya çıkan "gün" kavramı, tüm takvimlerde değişmeyen zaman birimi olarak kabul edilmiştir. İleri medeniyetlerde kullanılmakta olan daha küçük ölçekli zaman birimleri de günün kesri olarak ifade edilmektedir. Örneğin bir gün 24 saat, 1 saat 60 dakika olarak kabul edilmiştir."²³

Takvimler, Güneş ve Ay gibi gök cisimlerinin gözle gözlemlenebilen hareketlerine göre hazırlanmışlardır ve bunlar oldukça çeşitlidir. Bu takvimler şu şekilde dört ayrı gruba ayrılmıştır: I. Güneş takvimleri II. Ay takvimleri III. Ay-Güneş takvimleri IV. Bu üç sınıfın dışında kalan takvimler.²⁴

Takvimler ilk zamanlarda, ne zaman hasat ya da ekim yapılacağı, havaların ne zaman soğuyup ısınacağı ile ilintiliyken, Hümanizm ile insanın bir birey olarak önem kazanması takvimlere de yansımıştır. Özellikle 20.yüzyılda takvim, insan ve onu ilgilendiren olayların bir dökümü olarak farklılaşmış ve insan hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir.

"...Şüphesiz takvimler, zaman kavramlaştırmalarının vazgeçilmez araçlarıdır. Takvimlerde yılların bir daha geri gelmemek üzere birbirini izleyişleri sembolik olarak, gerek sosyal dünyanın gerekse doğa olaylarının akışını temsil eder. Bu yönüyle de takvim, bir araç olarak hem doğal hem de sosyal nitelikli dünyamızın o büyük dönüşümlerinin sürekliliği içinde, zamansal konumumuzu tayin etmemize yardımcı olur. Ama öte yandan bir takvimin aylarını ve günlerini gösteren sayılar, aslında tekrarlanamaz olan sosyal ya da doğal olaylar sırasının tekrarlanabilirlik arz eden modelini temsil ederler. Gelişmiş, karmaşıklık düzeyi yüksek toplumlarda bu takvim

---

²³ Cumhure Üçer, "Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Takvimleri", (Ed.) A.Erdem, *Cogito, Takvim: Zamanın Haritası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Sayı:22, Bahar, 2000, s.118.

²⁴ A.Necati Akgür, "Takvimler", (Ed.) A.Erdem, *Cogito, Takvim: Zamanın Haritası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Sayı:22, Bahar, 2000, s.97.

sembollerinin hepsi birlikte alındığında, insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi; bakımından vazgeçilmez birer araçtırlar." ²⁵

Takvim gibi zamanı somutlaştıran ve artık günümüzde zamanla özdeşleşmiş bir hal alan diğer bir araç da saatlerdir. Saatler de takvimler gibi, insan hayatına sonradan dahil olan, toplumsal, kültürel ve siyasal olaylarla yeniden şekillenen araçlar olmuş ve elbette ki bunda en büyük pay zaman algısının, insanlara farklı ve tamamen kurgusal bir zaman anlayışının dayatılması şeklinde olmuştur.

"İlk uygarlıklardan günümüze zamanı ölçmek için pek çok alet kullanılmıştır; güneş saatleri (sundial, gnomon), su saatleri (clepsyda), usturlaplar, tütsü, baharat ve mumdan yapılan kokulu saatler ve son olarak da mekanik saatler...Toplumlar gelişmişlik düzeylerine göre saatler kullanmışlardır. Özellikle su ve güneş saatleri yeniçağa kadar yaygın bir biçimde kullanılmış ve pek çok çeşidi geliştirilmiştir...Saatler, bir zamanlar benzer sosyal işlevleri yerine getirmiş olan doğa olayları gibi kullanılarak insanların içlerinde bulundukları sosyal, biyolojik ve fiziksel süreçlerin silsilesi içinde sosyal ilişki ve faaliyetlerini düzenlemelerine yardımcı olmaktadır...Diğer deyişle, aslında birbiri ardından gerçekleşen her şey gibi, bir kerelik, geri gelmez ve tekrarlanmaz olduğu halde, her ortaya çıkışı bir öncekine benzeyen ya da aynı süre kalıbını temsil eden doğal süreçlere başvurmuşlardır. Sözelimi med-cezir olayı, insanların kendi nabız atışı ya da Ay'ın ve Güneş'in doğuş ve batışları, ardıl kalıplar (bir olay akışı kalıbı, sekans) oluşturduklarından, bunları gerek kendi faaliyetlerini birbirlerine göre ayarlayıp uyulmama, gerekse de kendi dışlarındaki doğal, fiziksel süreçler ile sosyal faaliyetlerini bir uyum içine sokma amacıyla kullanmışlar; daha sonraki gelişmişlik düzlemlerinde ise insan buluşu olan saatlerin kadrânlarındaki rakamların oluşturdukları sembolleri ardıl birimler olarak aynı yolda değerlendirmişlerdir."²⁶

Bunca çeşitliliğe rağmen asıl üzerinde durulması gereken ise mekanik saatlerin ortaya çıkışıdır. Bu saatlerin ortaya çıkışı meselenin asıl kırılma noktasını oluşturmuştur. Mekanik saatlerin icadı ve yaygınlaşması aslında döngüsel zaman anlayışından çizgisel zaman anlayışına geçişi gösterir. Çünkü diğer saatler güneş saatlerinde olduğu gibi günün ancak belli saatlerinde kullanılabilmekteydi. Artık mekanik saatle beraber, homojen ve geri çevrilemez bir yaşam

---

²⁵ Norbert Elias, *Zaman Üzerine*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s.46 aktaran Ayşe Yıldız, *Zaman Kavrayışının Sosyal Temelleri ve Uygulamalı Bir Sosyolojik Çözümleme Denemesi: Bursa Örneği*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.14.

²⁶ ibid, s.14.

tasavvurunun ortaya çıktığını söylemek mümkün olmaktadır. İlk mekanik saatler; saat başı çalan çanların düzenlenmesiyle icat edilmiştir ki zaten saat sözcüğü Batı dillerinde cloche/çan sözcüğünden gelmektedir. Hristiyanlık inancına göre insan doğuştan günahkardır ve bu nedenle sürekli ibadet etmeli ve ibadet vakitlerinin de tespiti oldukça mühimdir. İlk hali çan olan, "yapraklı" mil eşapmanı düzeneğinin icadıyla bu mekanik saatler de böylelikle icat edilmiştir. ²⁷Orta Çağ Avrupa'sının teknikte ilerlemesinin ilk etaplarından biri olmuş ve sonrasında kentleşmeyle hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

"Kentlerin hızla yayılmakta olduğu dönemdi bu; yeni kent uygarlığı daha önce görülmemiş bir canlılıkla güçleniyordu. Üniversitelerin ve gotik katedrallerin yaygınlaştığı çağdı; rahip Giordano da Pisa'nın vaazlarında "her gün yeni bir teknik keşfediliyor" diye haykırdığı dönemdi...

Ortaya çıkışından hemen sonra saat bütün Avrupa'da hızla yayıldı ve bu ilk saatler, kısa sürede, saat başlarında çalarak zamanı bildiren bir mekanizmayla donatıldı. 1309'da Milano'da Aziz Eustorgio Kilisesi'ne demirden bir saat yerleştirildi; Beauvais Katedrali'nde büyük olasılıkla 1324'ten önce çan çalan bir saat vardı...1344'te Padova'ya "gündüz gece saatleri kendiliğinden bildiren " bir meydan saati yerleştirildi. Saat başı çalan, herkesin yararlandığı meydan saatleri Cenova'da 1353, Bologna'da 1356 ve Ferrara'da da 1362 yılında görülmeye başladı. 1370'te, Fransa Kralı V.Charles Krallık Sarayı kulelerinden birine her saat çalan bir saat koydurdu. Bundan öylesine hoşnut kaldı ki Vincennes Şatosu'yla Hotel Saint Paul'e de benzer saatler koydurdu. Saatlerin sesini bütün kent ahalisinin duymayacağından kuşkulandığı için, kraliyet saatleri çalarken bütün Paris kilisesinin de çanlarını "parpointz a maniere d'orologe" (tıpkı saat gibi tek tek) çalmalarını emretti. Bu şekilde "luise le soleil ou non" (güneş ışılsın ya da ışıldamasın) herkes saatin kaç olduğunu bilecekti." ²⁸

Kent meydanlarının olmazsa olmazı haline gelen saat kuleleri, artık sadece yönetenlerce değil, yönetilenlerce de istenir bir hal almıştı. Çünkü meydan saatleriyle, tüccarlar panayırlara daha kalabalık katılabilecek ve böylece halk da bundan istifade edebilecek, daha iyi bir yaşam sürebilecekti. Saatleri yaptırmak da maddi açıdan oldukça külfetliydi ve saatlerin maliyeti de halktan vergi olarak geri alınıyordu, tabii işin sonucundan memnun olacak olan halk da buna bir tepki vermemekteydi.

²⁷ Erol Köroğlu, *Gidenle Gelmeyen Eşiğinde: A.H.Tanpınar'ın Romanlarında Zaman Kavramı*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996, s.10.

²⁸ Carlo M.Cipolla, *Zaman Makinesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2002, s.15.

Mekanik saatlerin yaygınlaşması, Orta Çağ'daki döngüsel ve çizgisel zaman anlayışı arasındaki çatışmayı arttırmıştır. Tabii bu çatışma daha sonra net bir şekilde çizgisel zaman anlayışının lehine olacaktı. Ama bu dönemde Avrupa'da hala astronomi ve astrolojiyle ilgilenenler hatırı sayılır derecedeydi. Dolayısıyla döngüsel zaman anlayışı yerini korumaktaydı. Diğer yandan zenginleşen bir tüccar sınıfının ve para ekonomisinin ortaya çıkışı söz konusuydu ki bu da çizgisel, ilerleyen anlayışa doğru gitmekteydi. Bu anlayış daha sonra mekanik saatlerin de dönüşümüyle sonuçlanacaktı. Çünkü mekanik saatler, oldukça hantaldı ve zamanı doğru olarak ölçtüğü de söylenemezdi. Teknolojik ilerlemelerle de beraber 1450'lerde zemberek icat edildi. Böylece;

"...cep saatlerinin atası olan "Nurenberg Yumurtaları" ya da Osmanlıdaki adıyla "koyun saatleri" ortaya çıkacak. Aynı zamanda, saati gösteren akrebin yanına dakikaları gösteren yelkovanın da eklenmesiyle dakiklik yolunda önemli ilerleme kaydedilmiş olacaktır. Saniye ibresi, yelkovandan ancak 60 yıl sonra ortaya çıkacaktır."²⁹

17.yüzyılda saat kadrانlarında cam kullanılmaya başlanacak ve 1759'da da kronometre mükemmel halini alacaktır. Sanayi devriminin tam da altın çağı sayılacak bu dönemde, saniyelerin de hesaplanabilirliği söz konusu olmaktadır. Bilhassa fabrikalarda; zamanın, patronların elinde olduğu, kol saatlerinin bir prestij unsuru olmaktan çok, zamanın sahibi olma izlenimi vermek için kullanıldığı, işçilerin dakik olmaya zorlandığı, çalışma saatlerinin belirlendiği ancak, işçilerin de zamanından bihaber olduğu modern zamanlar yaşanmaktaydı.

"İş gücündeki dakiklik ve düzen, kol saatleriyle, önce mümkün, sonra gerekli hale geldi. İnsanlar Sanayi Devrimi öncesinde çalışmıyor değillerdi...ama bu çağda, insanların zamanı üzerindeki denetim, onlardan alınıp fabrika sahiplerinin eline verilmiştir. Çalışan insanların zamanı üzerindeki böylesi bir iktidar ciddi anlamda sinir bozucuydu...XIX. Yüzyılda Dundee'li bir tekstil işçisi de zaman/ iktidar sömürüsüne dair şu yorumu yapmıştır:

Gerçekte, düzenli saatler falan yoktu...Fabrikalardaki saatler ileri veya geri alınıyordu, gündüz gece. Zamanı ölçme araçları değil, hilekarlık ve zulmün, arkasına gizlendiği maskelerdi

---

²⁹ Kemal Özdemir, *Osmanlı'dan Günümüze Saatler*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.9-11 aktaran Erol Köroğlu; op.cit, s.11.

bunlar. Bir işçi, kol saati takmaya korkardı, çünkü saatle ilgili çok şey bildiğini iddia eden birinin kovulması pek nadir bir olay değildi.”³⁰

Newton'un "mutlak, doğru ve matematiksel zamanı" modernleşmenin de prensiplerinden olan bir tek tipliğe doğru ilerlemektedir. Bunun ilk adımı, İngiltere’de bulunan Greenwich Kraliyet Rasathanesi’nin, 1675’te başlangıç meridyeni olarak kabul edilmesidir. Kraliyet, yeni inşa edilmiş olan saat kulesi Big Ben ve ülkedeki tüm saatlerin Greenwich’e göre ayarlanmasına karar verdi. İkinci adımda ise; sadece Avrupa ülkelerinin kullandığı bir ortak saatin değil, tüm dünyanın aynı saat zamanını yaşamasını sağlamak için "1913 Temmuzunun ilk günü, Eyfel’den, tüm dünyaya ilk zaman işareti veriliyor. O telsiz sinyali ışık hızıyla tüm dünyaya yollandığında, tüm dünya için tek bir zaman duyurulmuş oldu.”³¹

Modernleşme, bir taraftan kurgusal zamanı saat gibi somut bir araç üzerinden kabul ettirilmişken; diğer taraftan aşıldığı sorgulayıcı tavırla yine Batı’da zamanın nasıl kurgulanıp dayatıldığı teorilerinin güçlenmesine yol açmıştır.

"Batı’da geçtiğimiz yüzyılın ilk yıllarından itibaren zaman gittikçe homojenleştirildi. Greenwich’in şu tek saati, ne zamanın cömert çeşitliliğini savunuyor ne de ona gerçek bir karakter veya renk veriyor; bir insan kurgusundan başka bir şey değil. Modernliğin zamanı - küresel şimdiki zaman-her şeyden hızlı standartlaşarak aynılığa doğru gidiyordu...Modernliğin zamanının "gerçek " zamanla, doğanın zamanıyla hiçbir ilgisi yok. Üretilmiş bir zaman bu: Yapay zaman.”³²

2. Türkiye’de Modern Zaman

Avrupa’da bu şekilde para ekonomisinin ön plana çıkması, kentlerin oluşması ve de onları önceleyen Sanayi Devrimi’yle dine, Tanrıya ve doğaya bağlı zaman anlayışı yerini ilerlemeci, kesin ve hesaplanabilir modern zaman anlayışına terk etmiştir. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu gibi İslami kuralların sosyal hayatta belirleyici olduğu bir devlette de namaz, oruç gibi ibadetlerin zamanının tayin ve tespiti oldukça önemlidir.

---

³⁰ Jay Griffiths; op.cit, s.163-164

³¹ ibid, s.224

³² ibid, s.22

Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi takvimler Hicri takvim esasına dayanmaktaydı. Bu takvimler müneccimbaşılar tarafından her sene yapılmaktaydı. Müneccimbaşıların artmasıyla müneccimbaşılık denilen bir teşkilat kurulmuştur. Müneccimbaşılar astronomi, astroloji ve matematik bilen ilmiye sınıfından oluşmaktaydı. Bu müneccimbaşıların oluşturdukları takvimler, 1800 yılına kadar astronomik ve astrolojik hesaplarının Uluğ Bey tarafından yapıldığı Zic'e göre yapılmaktaydı. Ancak Zic, bazı eksiklikleri dolayısıyla terk edilmiş ve 1800'lerden sonra Avrupa rasathanelerinde kullanılan Zic esas alınmıştır. Osmanlı'da XVII. yüzyıla kadar kameri esaslı Hicri takvim kullanılmakta iken, ay yılı ve güneş yılı arasındaki 11 günlük fark mali işlerde birtakım karışıklıklara yol açmıştır. Bu nedenle mali takvim adıyla yeni bir sistem geliştirilmiştir.

"1579'dan itibaren mali kayıtlarda özel bir Güneş takvimi kullanılmaya başlanmıştır. Ancak 20 Temmuz 1677'de Baş defterdar Hasan Paşa'nın önerisiyle Rumi takvim sistemi geliştirilmiştir. Mali takvim adı da verilen bu sistemde yıllar Hicri yıllarla, aylar ise Jülyen takviminin aylarıyla paralel gitmektedir. Takvimin birinci ayı mart alındığı için bir mali yıl iki Miladi yıldan da aylar içermektedir. (Mart kanunuevvel arası bir yıla, kanunusani, Şubat bir sonraki yıla düşer) Hem Güneş'e hem hicrete bağlı bir takvim olduğu için Hicri-Kameri takvim olarak da anılır. Ayların toplamı 365 gün olduğundan bu takvimde de 11- 12 günlük farklar ortaya çıkmıştır. Bu farklar 33 yılda bir yıla ulaştığı için 1676 Miladi yılından itibaren her 33 yılda bir yılın atlanması kuralı getirilmiştir. Bu atlanan yıla "Sıvış yıl" adı verilmiştir. Örneğin 1153 mali yılını 1155 yılı takip etmiştir. Ancak sıvış yılı pek çok soruna neden olmuş, hatta bu sebepten askeri ayaklanmalar bile çıkmıştır."³³

Ay ve güneş takvim hesapları yüzünden hazine zarara uğradığı gibi, bu durumun ticaret hayatı, görevli maaşları ve en önemlisi para değeri üzerinde yıkıcı etkileri oluyordu.³⁴ 1840 yılından itibaren, Rumi takvim, bütçe dışındaki resmi evraklarda da kullanılmıştır. Esasında Rumi takvime geçiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun seküler bir anlayışa sahip olmasının adımlarından kabul edilmektedir.

"1917'de Osmanlı Meclisi, Rumi takvimin feshedilerek, Gregoryen takvimin (Takvim-i Garbi) kabul edildiğini ilan etmiştir. Bu takvimle birlikte, Hicri takvimin de kullanılacağı

³³ Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", (Ed.) A. Erdem, *Cogito, Takvim: Zamanın Haritası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Sayı:22, Bahar, 2000, s.226-259.

³⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.112 aktaran Ayşe Yıldız; op.cit, s.102.

belirtilmiştir. Bunun üzerine, 16 Şubat 1332 günü, yeni takvime uyum sağlamak için 1 Mart olarak kabul edilmiştir. Böylece Jülyen takvimini esas alan Rumi takvimin yerini Gregoryen takvimi esas alan Miladi takvim almıştır.”³⁵

Bu çeşitlilik içinde sürekli karışıklıklar yaşanmış, bazı takvimler hala toplumsal yaşamda hayatını devam ettirmiş, bazıları resmi işlerde kullanılmıştır. Tüm bu karışıklık Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla son bulmuştur.

“Cumhuriyet’in ilanından sonra, 1924 yılında müneccimbaşılik kurumu lağvedilmiş, takvim hesaplama görevi Baş muvakkitlik kurumuna devredilmiştir. Bu göreve atanan Ahmet Ziya Akbulut 1925 yılında Hicri takvimi son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi ile birlikte hazırlamıştır. 1926’da çıkarılan 698 sayılı yasa ile Türkiye Cumhuriyeti’nde takvim devrimi uygulamaya konmuştur. Buna göre devletin resmi takvimi olarak beynelmilel takvim (bugünkü miladi takvim) kabul edilmiş, özel durumlar için Hicri takvimin hazırlanması görevi Kandilli Rasathanesi’ne verilmiştir.”³⁶

Böylece ikilik ortadan kaldırılmış, 2 Ocak 1926’da Türkiye, Gregoryen yani Miladi takvime geçmiştir. Hicri takvim uygulaması tamamen ortadan kaldırılmıştır ve Hicri ay ve gün isimleri değiştirilmiştir. 1924’te Cuma günü hafta tatili olarak kabul edilmiş ancak, batı ile ilişkilerde sorun olduğu için 1935’te çıkarılan kanunla Pazar günü olarak değiştirilmiştir.

Takvim çeşitliliğine rağmen Osmanlı’da hakim olan zaman anlayışı döngüseldi. Bu durum, hem İslam inancından hem de Osmanlı’da kapitalist bir sistem olmamasından kaynaklanmaktaydı. Diğer bir zaman ölçüm aracı olan saatin Osmanlı’ya girişi çok daha farklı olmuştur. Namaz vakitlerinin tespiti için Osmanlı’da kullanılan saat, Güneş’e dayalı alaturka saatti.

“Ezani ve gurubi saat olarak da ifadelendirilen alaturka saat, en temelde günün başlangıcını güneşin batışı yani gurup vakti olarak kabul eden, böylelikle gün batımından gün doğumuna ve gün doğumundan gün batımına olmak üzere gün zamanını iki defa 12 saat’lik parçalara ayıran sistemdir. Örneğin bu sistemde güneşin batışı anı saat 12 olarak kabul edilir ve

---

³⁵ A.Necati Akgür, “Osmanlı Mali Yılı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 102, 1996, s.80 aktaran ibid, s.105.

³⁶ Cumhure Üçer; op.cit, s.126.

saat 4 dendiğinde bu andan gündenöğümuna değin sayılan 12 eşit saatin dördüncüsünün tamamlandığı anlamına gelir.”³⁷

Ayrıca Osmanlı’da zaman ve saat ayarı denince akla muvakkithaneler gelmektedir. Muvakkithaneler namaz vaktinin tam tespiti için kurulmuş, cami ve külliyyenin bir parçası olan kurumlardı. Burada saat ayarı yapan kişilere de muvakkit denilmekteydi. Bu muvakkithaneler beklenenin aksine; mekanik saatlerin yaygınlaşmasıyla son bulmamış, hatta sayıları artarak mekanik saatlere de ayar vermişlerdir. 1950lere kadar bile Şirket-i Hayriye vapur seferleri Yeni Cami Muvakkithanesi’nin saatlerine göre hazırlanmıştır.

Osmanlı’da hala gök cisimlerinin hareketlerine bağılı bir zaman anlayışı hakimdi. Batı’da daha önce de değinildiği gibi saat ve saatçiliğin çok hızlı bir şekilde söylenmektedir. Osmanlı’da saate ilgi her zaman olduğu gibi yeniliklerin merkezi olan sarayın yani sultanların ilgisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu saatlerin farkına varan ilk padişah da Fatih Sultan Mehmet’tir.

“Bu yeni icatlara iki yüz yılı aşkın bir süre Doğu’da hiç kimse en ufak ilgi göstermedi. Tek istisna, Konstantinopolis fatihi II.Mehmed’dir. Elimizdeki bilgi, Kutsal Topraklar üstüne 1524’te bir kitap yayınlayan Fra (Frer) Francesco Suriano’dan (1450-yaklaşık 1529) geliyor. Kitapta II.Mehmed’in 1477’deki barış antlaşmasından sonra Venedik senyöründen, kendisine christallini yapacak yetenekte birini, çalar saat yapabilecek birini ve iyi bir ressam göndermesini istediği söylenir...Demek ki raporunun içerdiği tesadüfi bilgiye, yani II.Mehmed’in isteği üzerine 1477 yılında ilk kez batılı bir saatçinin Türkiye’ye gittiğine güvenebiliriz.”³⁸

Yine de daha geç olduğu düşünülen ihtimal olan 16. yüzyıl esas alındığında, Avrupa ülkeleri bazen imtiyazlar elde etmek ve aynı zamanda Osmanlı pazarına da egemen olmak düşüncesiyle sultanlara hediye olarak saatler göndermişlerdir. Bu durum Kanuni döneminde de devam etmiştir. Hatta 1541’de Macaristan’ın başkenti fethedildiğinde Kral Ferdinand zor durumdaydı ve bir barış anlaşması gerekiyordu. Bu yüzden de Sultan Süleyman’ı memnun etmek ve elçileri kabul etmesi için oldukça mükemmel bir saat hediye olarak göndermişti.³⁹

Böylelikle hem siyasi hem de ekonomik kar amaçlı kullanılan saatçilik, artık sarayın yeni uğraş alanı olmuştur. Aynı zamanda Avrupalı saatçilerin de ilgisi Türkiye’ye çevrilmiştir. Kısa süre sonra da Osmanlı pazarına egemen olmuş yabancı saatçi güruhu ortaya çıkmaktadır.

³⁷ Işıl Uçman Altınışık; op.cit, s.21.

³⁸ Otto Kurz, *Sultan İçin Bir Saat Yakındoğu’da Avrupa Saat ve Saatçileri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.26-27.

³⁹ Ayşe Yıldız; op.cit, s.106.

"Yabancı büyükelçilerin Türkiye'ye maiyetlerinde bir saatçiyle geldiklerini gördük. Saatlerin bir törenle sultana sunulurken mükemmel görünmelerini sağlamak onların görevi olduğundan, bu adamların işlerinin erbabı olmuş olmaları gerekir. Elçilikteki saatlerin bakımıyla ilgileniyor ve muhtemelen sağdan soldan çıkan tek tük işi yapmayı da reddetmiyor, ama bir süre sonra büyükelçiyle birlikte evlerine dönüyorlardı...Sultanın ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yüksek mevki sahipleri üretmeyi beceremezlerdi, çünkü bir düzine ya da daha fazla zanaatkarın karıştığı bir ekip işine dönüşmüştü bu."⁴⁰

Ancak bu iş için bile sıradan saatçiler görevlendirilmiyordu.

"...dönemin belli başlı saatçileri, imparatorluk sarayları için çalışanlar görevlendiriliyordu: Sözelimi Hans Rungges (Augsburg'da cep saatçisi,1560); Gerard Emmoser (Viyana'da II.Maximilian'ın saray saatçisi,1568)...Mükemmele erişmek için para esirgenmiyordu. Bir saatin mahfazasını boyamak gibi ikincil bir iş için bile, II.Rudolph'un önde gelen saray ressamı Bartholomeus Soranger görevlendiriliyordu."⁴¹

Bu şekilde Osmanlı'ya giren saat, zaman algısında pek bir farkındalık yaratmamış, çünkü daha çok bir süs eşyası olarak kullanılmıştır. Bunu da iyi kullanan yabancı saatçiler Osmanlı piyasasına egemen olmuşlardır.

"Artık elçilik heyetlerine bağlı cep saatçilerinden söz edildiğini duymayız. Cenevreliler bir cep saatçileri kolonisi, İstanbul'un banliyösü ve yabancılar semti olan Galata'da yerleşmiş olduğundan, onların hizmetlerine gerek kalmamıştı...17. yüzyılda Galata'daki bir cep saatçisi dükkkanı, dünyanın herhangi bir yerindeki çağdaş bir dükkandan farklı değildi; saat ya da cep saatlerinizi tamire götürür veya satın alırdınız, ama mallar nadir olarak o dükkanda imal edilmiş olurdu. Galata'da ticaret yapanlar yalnızca Cenevreliler cep saatçileri ve mücevherciler değildi; birçok dil bilen bir Yahudi olan Salomo gibi başkaları da bunun durmadan genişleyen bir pazar olduğunun farkına vardılar. Cep saatlerinin çoğu besbelli ithal ediliyordu. Cenevre'ye horloges a la turque (1668,1675) ismarlanabilmesi ilgi çekicidir."⁴²

Mekanik saatler, cep saatleri, İsviçre otomatlı saatler ve şakıyan kuşlu saatler gibi her türlü saat, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok kolayca bulunabilmekteydi. Sarayın saat merakıyla başlayan süreç, halk tarafından önce pek hoş karşılanmamıştı.

---

⁴⁰ Otto Kurz; op.cit, s.44-45.

⁴¹ ibid, s.53.

⁴² ibid, s.50-51.

"Busbecq 16. yüzyılda, müezzinlik kurumuyla bağdaşmayan meydan saatlerine Türklerin gösterdiği direnişten söz etmişti. Ezan hiçbir zaman ortadan kalkmamıştı, ama artık müezzin, ezan için doğru zamanın geldiğini sarkaçlı saatten öğrendikten sonra minareye çıkıyordu. Doğrusu insan, sarkaçlı saatlerin belirli bir tarihte, olsa olsa ancak 19. yüzyıl başlarında bir caminin ya da derviş tekkesinin gerekli döşemesinin bir parçası haline nasıl geldiğini bilmek istiyor. Bir kez camilere girmesine izin verilince, sarkaçlı saat modası onlardan Rum Ortodoks kiliselerine yayıldı...Mekanik saatin camiye girmesi devrimci bir adımdı, ama bu sessiz bir devrimdi. Hiçbir toplumsal protesto, hiçbir tutucu direniş yoktu; artık çok basit bir yöntemin bulunmuş olmasından gizli bir ferahlama duyulmuş olabilir."⁴³

Mekanik saatlerin Osmanlı'ya girişiyle beraber, ikili bir zaman anlayışı ortaya çıkmıştı. Çünkü sarayda bir taraftan çok çeşitli mekanik saatler, cep saatleri mevcutken diğer taraftan sarayda güneş saatine göre namaz vaktini tayin eden bir muvakkit bulunmaktaydı. Yani hem döngüsel hem çizgisel zaman anlayışının bir arada olduğu ikili bir durum olduğunu göstermektedir. Osmanlı'da bir merakla başlayan, mekanik saatle alaturka saatin beraber kullanıldığı dönemden 1912'ye gelindiğinde gelişen bürokrasi ve iş hayatının taleplerini karşılayamadığı için ezani saatin yanında zevali (alafranga) saat ayarı da kullanılmaya başlanmaktadır. Artık ibadet saati çalışma saatini ayarlamaya yetmemekte, çizgisel ilerleme hedefine kendini kaptırmış olan Batının gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu durum, Osmanlı'daki zaman meselesinin asıl kırılma noktasıdır. Çünkü ilerlemeci, çizgisel zaman anlayışı aslında daha seküler ve modern bir zaman anlayışıdır ki, bu da bir zihinsel dönüşümü göstermektedir.

"Sultan II.Mahmud döneminde başlayan ıslahat hareketi, Sultan Abdulmecid döneminde de devam etmiş ve özellikle 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile hızlanmış, yenileşme arzusu saraydan, teknolojiyi yurduna getirmek isteyen Sultan'dan, Osmanlı halkına yayılmaya başlamıştı. Trenlerin yurttan çalışmasını arzulamış, Boğaziçi'nde seyrüseferi sağlamak için Şirket-i Hayriye adlı denizcilik işletmesini kurdu muştur. Posta, demiryolu ve denizyolu taşımacılığı gibi batı ile ortak ya da sadece batıların tekelinde olan hizmetler dolayısıyla alafranga saat sistemi Osmanlı toplumunda ikinci bir zaman olarak ortaya çıkmıştır. Alaturka

---

⁴³ ibid, s.72-73.

⁴⁴ Erol Köroğlu; op.cit, s.16.

saate göre dini yaşamını ve evindeki işlerini sürdüren insanlar, teknik yenilikler ve konfordan yararlanmak için alafranga saatle yaşama zorunluluğu ile karşı karşıya idiler. Artık cep saatleri iki ayrı zamanı gösterecek tarzda imal ediliyor, muvakkithanelerin üzerine iki ayrı zamanın görüldüğü iki ayrı saat asılıyordu.”⁴⁵

Bunca saat çeşitliliğine rağmen Osmanlı'da henüz bir saat kulesi, meydan saati yoktu. Batı'da meydan saatleriyle başlayan, masa, cep ve en son kol saatiyle devam eden süreç, Türkiye'nin modernleşme deneyimi gibi, Osmanlı'da tam tersi yönde bir seyir izlemekteydi.

“19.yüzyılın ortasında İstanbul, Müslüman bir ülkede inşa edilmiş ilk meydan saatine sahipti; bu bir minare değil, ama yerel geleneğin o sırada moda olan Fransız yeni- barok akımıyla uyum içinde harmanladığı o hoş üslupta bir dindışı yapıydı. Boğaziçi kıyılarına harikulade bir biçimde oturtulmuş olan saat kulesi, Dolmabahçe Sarayı'na bağlı bir yapı grubuna aittir. Üç yüz yıl önce Busbecq, Türkiye'de meydan saatlerinin yokluğuna ve dini kesimin, onların yapılmasını niçin başarıyla engellediğine dair gözlemde bulunmuştu.”⁴⁶

Osmanlı'nın her konuda olduğu gibi zaman konusundaki ikiliğini Cumhuriyet reformları ortadan kaldıracaktır. 26 Aralık 1925'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin uluslararası zaman birimi ve takvimi kabul etmesiyle, ikilik ortadan kalkacaktır.

---

⁴⁵ Kemal Özdemir; op.cit, s.147-148 aktaran ibid, s.17.

⁴⁶ Otto Kurz; op.cit, s.86-87.

II. AHMET HAMDİ TANPINAR'IN SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ROMANINDA MODERN ZAMAN ALGISI VE ELEŞTİRİSİ

Sanayi Devrimi'yle yolu açılan sosyo-ekonomik sistemlerden biri olarak kapitalizmin sağlama almak, artı değeri/sermayeyi pekiştirmek arttırmak yolunda değerlendirdiği bir proje olarak ivme kazanan modernleşme, Batı'da asıl halini almış; vaktin daha çok çalışarak geleceğin garanti altına alınması esasına dayalı *modern zamanı* kurgulamıştır. Modernleşme ve onun kurguladığı modern zaman esasına dayalı sistemin, Batı dışı toplumlara dayatılmasında, kapitalizm tercihi önemli bir rol oynamıştır.

Değişime odaklı ilerlemeci zaman anlayışına dayalı yeni modern zaman kurgusu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemine rastlamıştır. Akabinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla yapılan inkılaplar ile yeni sisteme adaptasyon süreci başlamıştır. Öncesinde tabiata, dine dayalı döngüsel zaman anlayışına göre hayatlarını şekillendiren insanlar, yeni zaman algısı karşısında tedirgin olmuşlardır. Elbette Osmanlı döneminde yeni zaman anlayışı ile Avrupa'dan gelen saatler vasıtasıyla tanışılmış, ancak bu onların gündelik hayatlarına sirayet etmemiştir. Dönemin aydınları tarafından sıkça bahsedilen maziden kopuk ama şimdisi ve geleceğinden de bihaber savrulmuş bu toplum, artık kendi zamanına yabancılaşmak durumundadır.

"İstanbul'u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilaların en gizlisi ve en tesirlisi yabancı saatlerin hayatımıza girişi oldu."Saat"den kastımız, zamanı ölçen alet değil, fakat bizzat zamandır. Eskiden kendimize göre yaşayışımız, düşünüşümüz, giyinişimiz ve kendimize göre, dinden, ırktan ve an'aneden hayat alan bir zevkimiz olduğu gibi, bu hayat üslubuna göre de "saat"lerimiz ve "gün"lerimiz vardı....Fakat bu saat, hatıraların kutsi saatiydi. Alafranga saatin adetlerimiz ve işlerimizde kabulü ve alaturka saatin geri safa düşüp, camilere, türbelere ve muvakkithanelere bırakılmış battal bir"eski saat" haline gelişi, hayat bakış tarzımız üzerinde korkunç bir tesir bırakmış değildir. Giden saatler babalarımızın öldüğü, annelerimizin evlendiği, bizim doğduğumuz, kervanlarını hareket ettiği ve orduların düşman şehirlerine girdiği saatlerdi...Gelen yabancılar ise hayatımızı bozup onu meçhul bir düstura göre yeniden tanzim ettiler ruhlarımız için onu tanınmaz bir hale getirdiler. Yeni "ölçü" bir zelzele gibi, zaman manzaralarını etrafımızda altüst eski "gün"ün bütün sedlerini harap etti ve geceyi gündüze katarak saadeti az meşakkat çok, uzun, bulanık renkte bir yeni "gün" meydana getirdi. Bu

müslümanın eski mes'ut günü değil, sarhoşları, evsizleri, hırsızları ve katilleri çok yeraltında mümkün olduğu kadar fazla çalıştırılacak köleleri sayısız olan medeniyetlerin acı ve sonu gelmez günüydü."⁴⁷

Tanpınar da Ahmet Haşim gibi aynı dertten muzdarip olmakla beraber, Cumhuriyet'in bu anlayışını eleştirmekle kalmaz; Türk toplumunu da içine düştüğü durum yüzünden eleştirir. Ona göre artık eskiye, geriye dönüşün imkan ve ihtimali yoktur; çünkü esasında modernleşme de gereklidir. Ancak geçmişin reddiyle değil; bilakis geçmiş, şimdi ve gelecek üçlüsünün birbirini izlediği döngüsel bir zaman anlayışı ile cemiyet sürekliliğini sağlayabilmektedir. Tanpınar'a göre Türk toplumu artık modernleşmeyi kabullenmeli, yani içinde bulunduğu savruk, hangi zamana ait olduğu belli olmayan anlayıştan sıyrılarak, şimdiyi en iyi şekilde çalışarak, geleceğini tesis edebilmelidir. Ancak bu şekilde geçmiş değerlerinden haberdar, şimdinin hakkını vererek geleceğini görebilir. Şimdi ve geleceğe önem vermesi itibarıyla Tanpınar, modern bir düşündürdür. Fakat farklı bir modernleşme anlayışını savunmaktadır tıpkı hocası *Yahya Kemal* gibi. Tanpınar'ın modern zaman anlayışına eserlerinde de rastlanmaktadır.

Çalışmanın bu kısmında; *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanı bağlamında Tanpınar'ın zaman algısı ve modern zaman ile ilişkilendirilmesi söz konusu olacaktır. Geçmiş, şimdi ve gelecek kopukluğu yaşayan insanlar üzerinden ortaya çıkan modernleşme anlayışı eleştirildiği gibi bu duruma düşen ve bu hali içselleştirmiş, zamanını tabir i caizse "abes" işlerle meşgul olan Türk toplumu da hicvedilmektedir. Bu saçma durumdan ancak, her ferdin işini en iyi şekilde yapıp, cemiyetle bütünleşmesiyle çıkılabilir.

A.TANPINAR'IN HAYATI

Ahmet Hamdi Tanpınar, 23 Haziran 1901'de yani Rumi 1317 yılında dokuz kardeşten beşincisi olarak, İstanbul'da Şehzadebaşı'nda dünyaya geldi. Babası kadılardan Hüseyin Fikri Efendi; annesi, bahriye yüzbaşlarından Ahmed Bey'in kızı, Nesime Bahariye Hanım'dır. Ailesi,

---

⁴⁷ Ahmet Haşim, "Müslüman Saati", *Cogito, Zaman 12'ye 1 var*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı:11, İstanbul, 1997, s.223-224.

baba tarafından Mızrakçioğulları ve Müftüzadeler'e; anne tarafından, Trabzon'lu Kansız-zadeler' çıkmaktadır.⁴⁸

Tanpınar, babasının mesleği dolayısıyla, çocuk yaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrini tanıma fırsatını bulmuştur. Babası Fikri Efendi'nin tayiniyle sırasıyla; 1904'te henüz üç yaşındayken Maden'de, 1908'de Sinop'ta, 1909'da Siirt' bulunmuştur. 1914'te babası, kadılık görevi yanında Mutasarrıf Vekili görevini de yürüttüğü Kerkük'te; Tanpınar, hayal dünyasını şekillendirecek olan ilk okumalarını gerçekleştirir ve Fransızca'sını da bu dönemde geliştirir. Ardından Ahmet Rasim'in, Süleyman Nazif'in, Yahya Kemal'in yazıları ile Ahmet Haşim'in şiirleri gelir. Lise öğrenimini; Vefa, Kerkük ve Antalya sultanilerinde yapmıştır. Farklı memleketlerde, farklı insanlarla henüz küçükken tanışması, Tanpınar'ın fikriyatı üzerinde etkili olacaktır.

"Herhalde, babamın Anadolu memuriyetleri dolayısıyla bir yerde fazla oturmamamız, o zamanların uzun süren yolculukları, gittiğimiz uzak imparatorluk memleketlerindeki değişik iklim ve yaşama şekilleri, ani ayrılışların hüznü, dönüşlerin saadeti, daha çocuk yaşlarda iken hayatıma dikkat etmeme, hiç olmazsa onu bir sergüzeşt gibi görmeme sebep olmuştur."⁴⁹

1919'da İstanbul'da, Edebiyat Fakültesi'ne gelen Ahmet Hamdi Tanpınar, ilk önce tarih, daha sonra felsefe bölümüne devam etmeyi düşünmüştür. Fakat daha Antalya'da lise öğrencisiyken yazılarından tanıdığı Yahya Kemal'in edebiyat bölümünde hoca olduğunu öğrenince, tereddüt etmeden oraya geçer. Yahya Kemal'in talebesi ve dostu olmak, Ahmet Hamdi'nin edebî ve fikrî gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

"Yahya Kemal'in derslerini dinledikçe, içimdeki karışık dünya, nizamını buldu. Yavaş yavaş hislerin dünyasından fikirlerin dünyasına girdim...Hakikatte Yahya Kemal, edebiyatımızın bir asır, yani Tanzimat'tan beri beklediği adamdı...Büyük kültürü, kayıtsız şartsız Avrupalı olması, yani realiteden hareket etmesi ona edebiyatımızda hiç kimseye nasip olmayan bir işi yapmayı nasip etti. Bizi kendi meselelerimize ve imkanlarımıza ve hakiki vaziyetimize götürdü. Zevki kurdu ve mazi ile en geniş hesaplaşmayı yaptı. Lüzumsuz ütopyalardan, fakirliğin ta kendisi olan yalancı zenginliklerden bizi o kurtardı."⁵⁰

Tanpınar, *Yahya Kemal*'in öğrencisi olduktan bir müddet sonra da dostu olur. Fakülte arkadaşları ile birlikte Yahya Kemal ile ilişkileri okulla sınırlı kalmıyor, özel sohbetlerde,

⁴⁸ Ömer Faruk Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, Kitabevi, İstanbul, 2002, s.2.

⁴⁹ Yaşar Nabi, *Edebiyatçılarımız Konuşuyor*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1976, s.43.

⁵⁰ ibid, s.48.

kahvehanelerde ve özellikle Sultanahmet kahvelerinde ve İstanbul'un tarihi köşelerinde yaptığı gezintilerde devam ediyordu.⁵¹

Yahya Kemal'in 1921'de Dergah dergisini çıkarmaya başlamasıyla Tanpınar, ilk şiir denemelerini yapmıştır. Ancak daha sonra bu şiirlerini bir hata olarak değerlendirmiş ve bundan pişmanlık duymuştur. Yine de Tanpınar, Dergah'ın çıkmasını hayatındaki dönüm noktalarından biri olarak tanımlamıştır. Dergide eser veren pek çok önemli şahsiyet de bulunmaktadır: Yakup Kadri, Ahmet Haşim, Mustafa Şekip. Ayrıca Tanpınar, dergiyle beraber hayatında da yer alacak birçok dostu olacaktır:

"Necmettin Halil'le, Mustafa Nihat'la, Halil Vedat'la, Hasan Ali Yücel ile fakülteden arkadaşlık. Fevzi Lütfi başından beri Dergah'taydı...Nurullah Ataç, İsviçre'den döndüğü zaman kafiye katıldı. Biraz sonra da Halkalı Ziraat'i bitiren Ahmet Kutsi bize geldi. Kutsi ile birbirimizi hiç kaybetmedik."⁵²

Dergah'ta iken, Batı Edebiyatı'na merak salar ve sırasıyla Mallarmé, Verlaine, Anatole France, Goethe, Hoffman, Dostoyevski okur. Daha sonra da Valery, Proust ve Gide en sevdiği edebiyatçılar arasına girecektir.

Tanpınar, Şeyhi'nin *Hüsrev ü Şirin* mesnevisine dair bir tez hazırlayarak, 1923'te Edebiyat Fakültesi'nden mezun olur ve Erzurum'da öğretmenliğe başlar. Bir buçuk sene sonra Konya'ya, 1927'de de Ankara'ya tayin edilir ve Hayat dergisinde tekrar şiir yazmaya başlar. Hayat dergisi, sosyal tezleri öne çıkaran, inkılapçı bir dergidir. Yani, Tanpınar'ın fikriyatına dair ipuçları vermektedir.

Sonrasında, Gazi Terbiye Enstitüsü'nde iki sene Batı müziği ile uğraşır. İleriki zamanlarda Tanpınar'ın rüya, musiki ile şekillenen şiirleri ve diğer eserlerinin dayandığı nokta burası olmuştur. "Gazi Terbiye Enstitüsü'nde iki sene birkaç yüz plağın içinde yaşadım."⁵³ Tanpınar, müzikte bile aynı eleştirel ve gözlemci tavrını sürdürmüştür ve Türkiye halkının arada kalmışlığına dair çıkarımlarda bulunmuştur.

"Biz Türkler, burada da hayatımız gibi parçalanmış yaşıyoruz. Kaç türlü musikimiz var? Hayatımıza kaç türlü zevk hakim? Cemiyetimizin bence en büyük meselesi, medeniyet ve kültür değişmesidir. Bunu bir gün İhlamur köşkünü tek başıma gezerken, adeta tenimde duydum. Bu

---

⁵¹ Ömer Faruk Akün; op.cit, s.5.

⁵² Yaşar Nabi; op.cit, s.60.

⁵³ ibid, s.51.

değişikliğin, yahut ikiliğin en zalim şekilde kendini hissettirdiği nokta da musiki zevkimizdir. Çünkü musiki bir milletin zamana tasarruf etmiş şeklidir.”⁵⁴

Tanpınar, ileride de bahsedileceği üzere geçmişle bağ kurulması gerektiğinden bahsetmiş olsa da, hayatının belli evrelerinde eskiye, doğu kültürüne karşı çıkmıştır. Örneğin; 1930 yılında Ankara’da toplanan bir kongrede, Divan Edebiyatı’nın lise programlarından kaldırılarak, edebiyat tarihi derslerinde Tanzimat’tan sonraki evrenin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Çünkü divan edebiyatının bugün yaşayan hiçbir tarafı yoktur ve Tanzimat’la beraber Batı ile tanışılmış ve edebiyatta önemli aşamalar kaydedilmiştir. Kendisi de bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“1932’ye kadar çok cezri bir garbçi idim. Şarkı tamamıyla reddediyordum. 1932’den sonra, bir Şark’ta yaşadım. Asıl yaşama iklimimizin böylesi bir terkip olacağına inanıyorum. Beş Şehir ve Huzur bu terkinin araştırmalarıdır. Yazacağım öbür eserlerin de çekirdeği budur.”⁵⁵

Bir süre devam eden bu garpçılığının nedeni; görevi münasebetiyle farklı illerde bulunması ve bundan dolayı Yahya Kemal’in fikirlerinden yeterince faydalanamamasıdır. Tanpınar bu yıllarda Görüş dergisinde düz yazıya, yani makale yazmaya başlar. Belki dönüşümünün sebeplerinden biri de; duygu yoğunluğunun önem arz ettiği şiirden, düşüncenin esas olduğu düz yazıya geçmek olmuştur.

1932’de İstanbul’a naklour ve Kadıköy Lisesi’inde edebiyat hocalığı yapar. 1933’te, Ahmet Haşim’in ölümü üzerine, Güzel Sanatlar Akademisi’nde boş kalan sanat tarihi hocalığına getirilir, 1934’te, görevine Akademi’nin estetik ve mitoloji hocalığı da eklenir. Buna ek olarak, Bağlarbaşı Amerikan Koleji’nde Türk edebiyatı dersi okutur.⁵⁶

1939 yılında Tanzimat’ın yüzüncü yıl dönümü kutlanmaktadır. Tanpınar, Tanzimat’ın yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle kurulan Tanzimat Edebiyatı Kürsüsü’ne, 15 Kasım 1939’da, devrin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından tayin edilir. Hem kürsüyü kurmak hem de Tanzimat sonrasına ait bir Türk edebiyatı tarihi yazmak, Tanpınar’a verilen görevlerdir. Cevdet Paşa tarihini okumakla işe başlayan Tanpınar, metot meselesi için Thibaudet’i sürekli okur hale gelmiştir. Ayrıca bu anlamda Mükrimin Halil ile oldukça sık görüşmeye başlamış ve Türk tarih ve kültürü üzerine saatler süren tartışmalar yapmışlardır.⁵⁷ Tanzimat sonrası edebiyatı yazabilmek

---

⁵⁴ ibid, s.51-52.

⁵⁵ ibid, s.52.

⁵⁶ Ömer Faruk Akün; op.cit, s.6.

⁵⁷ ibid, s.11.

için, Tanzimat öncesi edebiyatı da incelemek gerektiğini düşünür. Dolayısıyla divan edebiyatını okuma işine girer.

1942'ye gelindiğinde ise Tanpınar, edebiyattan farklı bir alana, siyasete kayar. Maraş milletvekili olarak meclise girer. 1943 seçimlerinde tekrar seçilir. Sanatla ilişkisi kopmaz; hatta oldukça önemli eserleri de bu döneme rastlar: *Abdullah Efendi'nin Rüyalari* adlı ilk kitabında diğer hikayelerini de toplar. *Mahur Beste* adlı ilk romanı da *Ülkü* dergisinde tefrika halinde basılmaya başlar. Ayrıca *Ülkü* dergisine yazı, makale ve şiir olmak üzere çok sayıda yazı verir.

"Bursa'da zaman ve hülya saatlerini takip eden; Ankara (1942), Erzurum (1944), İstanbul (1945) yazılarına Konya'nın ilavesiyle meydana gelen Beş Şehir'i kitap olarak çıkarır. Bu eser, onun zamanımızda Türk edebiyatının en büyük nesir üstadı olduğunu göstermekte idi."⁵⁸

1946'da aday gösterilmeyince önce müfettişlik yapar; 1948'de Güzel Sanatlar Akademisi estetik hocalığına, 1949'da ise kararname ile Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Edebiyatı profesörlüğüne getirilir. Tanpınar'ın 1948 yılında göze çarpan en önemli faaliyetlerinden biri, son sürat edebi çalışmalarına devam etmesidir. O dönemki Cumhuriyet gazetesinde *Huzur* adlı romanını tefrika ettirir. Ardından, edebiyat tarihi üzerine olan çalışmalarını bir araya getirdiği *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı büyük kitabı gelir.

Huzur romanı, Tanpınar'a asıl ününü kazandıran romanı olmuştur. *Huzur*'da Tanpınar, geçmişle koparılan bağların oluşturduğu yeni millete dair ilginç gözlemlere yer vermiştir. Doğu-Batı ikilemini yaşıyan, ama iki tarafa da ait olamayan ve bunun getirdiği çelişkilerin insanlarda iç huzursuzluğa sebep olduğu gerçeği sürekli olarak ortaya serilmektedir. Romanda; Batılı değerleri hayatına yerleştirmeye çalışan ve varoluşçu felsefeye inanan *Suat*, Dede Efendi'yi, Wagner'le; Yunus'u, Verlaine'le; Baki'yi, Goethe ile birlikte sevmek gerekliliğine inanan *İhsan* ve *İhsan*'ın yolunu izleyen ve hem mazi ile barışmak hem de gerçek dünyadan haberdar olmak gerektiğini düşünen *Mümtaz*'dan oluşan kahramanlar mevcuttur.

"Biz Shakespeare'in dediği gibi zamana doğru koşmaya mecburuz. Onunla mücadele edeceğiz. Biz her şeyi irademizle yapacağız. Evvela şartlarımızı hazırlayacağız. Sonra işlerimizi sıralayacağız. Yavaş yavaş cihan piyasasına çıkmaya başlayacağız. Kendi piyasamızı kendi

---

⁵⁸ ibid, s.12.

istihsalimize açacağız. Aileyi, evi, şehri ve köyü tekrar kuracağız. Bunları yaparken insanı da yaratmış olacağız.”⁵⁹

Tanpınar'ın fikriyatına dair oldukça önemli ipuçlarına yer veren roman, Türk milletinin geçmişle yeniden barışması, aynı zamanda modernleşerek, kendine has bir anlayış ve tarz ortaya koyması gerektiği fikri üzerine kurgulanmıştır. Zira öbür türlü bir modernleşme anlayışı; huzursuz, hiçbir yere ait olmayan bir insan daha da önemlisi bir medeniyet ortaya çıkarmaktadır. Tanpınar, artık tamamen edebi çalışmalara yönelmiş gibidir. 1950 yılında kaleme almış olduğu üçüncü romanı "*Sahnenin Dışındakiler*" de, nesir alanında artık iyice uzmanlaştığını ispat etmiş oldu.

1953'e gelindiğinde ise Tanpınar, ilk kez Avrupa'ya gitmiştir. Edebiyat Fakültesi tarafından gönderildiği bu seyahatte, Paris, Belçika, Hollanda, İngiltere, İspanya ve İtalya'yı görme fırsatı bulmuştur. Tanpınar, seyahatler sırasında fikren de değişmiştir. Bu değişiklik, edebiyat tarihinin giriş kısmını tekrar yazmasına, Ahmet Mithat bölümünü eklemesine, Doğu meselesine ilişkin esas fikirlerinin şekillenmesine sebep olmuştur.

1954'te dördüncü romanı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ve *Yaz Yağmuru* adlı ikinci hikaye kitabı basılır. 1959'da Tanpınar, Rockefeller Foundation bursuyla tekrar Avrupa'ya gitmiştir; ancak sağlık sorunlarının da ortaya çıkması da bu döneme rastlar.

Son Avrupa dönüşünde oldukça yoğun bir yazma işine girer. Yahya Kemal'in ölümüyle çok sarsılan Tanpınar, diğer dostlarının da ölümüyle kendisini iyice yalnız hissetmiştir. Zamanının kalmadığını hissetmeye başlamış, bu amaçla hızla eserlerini yazmaya koyulmuştur. Seyahatinden önce yazmaya başladığı *Karşı Karşıya* adlı romanını bitirememiştir. *Aydaki Kadın* hikayesini de roman olarak tekrar yazmaya koyulmuş; *Mağara* isimli üçüncü bir hikaye kitabı yazmaya başlamıştır. Ayrıca Batılılaşma ve medeniyet meselesini yazmayı düşündüğü *Doğu Batı* adlı etüde başlayamamıştır.⁶⁰ Zira Tanpınar, 1962 'de geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiştir.

Doğu-Batı arasında kalmış bir milletin çaresizliğini ve tembelliğini de eleştiren Tanpınar, yeni bir medeniyet inşa etmenin gerekliliğinden bahseder. Bunun için de yapılması gereken tarihe kaybettiği itibarı geri vermektir. Akabinde de dünyadaki gelişmeler yakından takip edilerek, herkesin halihazırdaki durumdan kurtulmak için çabalamasıdır.

⁵⁹ Yahya Kemal, *Mektuplar, Makaleler*, İstanbul, 1977, s.241 aktaran Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.339.

⁶⁰ Ömer Faruk Akün; op.cit, s.15.

"Yapılacak şey, bir fikrin, bir vazifenin, bir idealin adamı olmaktır. Acele hal çareleri aramak yüzünden cemiyetimiz bugünkü haline düştü. Türkiye'nin meselelerinin tek bir hal çaresi vardır: Herkesin kendi işini yapması: İyi edebiyat öğrenirseniz, iyi Türkçe öğrenirseniz, iyi öğrenci yetiştirirseniz vazifenizi yapmış olursunuz...Biz, yerinde olmayan bir otokritikle kendimizi dağıtmış bir milletiz. Bir halde yaşıyoruz. Hal ise geçicidir, gelecek ve dün vardır. Bir kültür hal ile iktifa edemez...Dünyanın en az okuyan milletiyiz. Kendimizi tarihle birleştirmek zorundayız."⁶¹

Modern bir düşünür olarak Tanpınar, Türkiye'de birey kavramının gelişmesine hem yazıları hem de anlatılarıyla katkıda bulunmuştur. Bireyin içsel boyutu içinde yalnızca kişisel değil, toplumsal ve kültürel geçmişin de yeri olduğunu düşünen Tanpınar, medeniyetin, fert ve cemiyetin birbirine eklemlenmesiyle sürekliliğinin sağlanabileceğine inanır. Değişikliğin esas öznesi olarak bireyi görmesi, Tanpınar'ın modern olduğunun göstergesidir. Ancak tabii bu durumu, medeniyetin ve cemiyetin sürekliliği açısından ele alması da bir tarafıyla tutucu değilse de gelenekçi olduğunu gösterir. Esasen geleneği ve dini de realiteyle yüzleşirken bir dayanak olarak görmektedir.

Roman kahramanlarından biri için, vaktinden önce olgunlaşmış olarak bahseder Tanpınar, ve ara sıra "Bizler talihsiz bir neslin çocuklarıyız!" der. Tanpınar için de durum pek farklı sayılmaz. Onun yaşadığı 1901-1962 yılları arasında memlekette önemli olaylar gerçekleşir: 1908'de istibdat devrini sona erdiren II.Meşrutiyet'in ilan edildikten sonra, 1909'da Sultan II. Abdulhamid tahttan indirilir; yerine hürriyet vaadiyle iktidarı ele geçiren İttihadçıların otoriter yönetimi başlar. Sonrasında Balkan Savaşları, I.Dünya Savaşı, 1918 Mondros Mütarekesi ve altı yüz yıllık koca bir imparatorluğun sonu...Akabinde Milli Mücadele ve yıkılan imparatorluğun enkazı arasında doğan yeni bir devlet: Türkiye Cumhuriyeti. Yeni devletin yeni hayat anlayışı ve getirdikleri. Tek parti rejimi, 1950 lerde çok partili hayata geçiş, 1960 askeri darbesi. İşte Tanpınar'ın altmış yıla sığan hayatı, toplumun ve değer sistemlerinin değiştiği bir sürece tekabül eder.⁶²

Yeni bir devre geçişte, eskiye de şahit olmuş biri olan Tanpınar, doğal olarak eski-yeni çatışmasını, ikiliğini bizatihi kendisi de yaşamıştır. Kimi aydınların yaptığı gibi maziye sığınmamış, dünyanın gerçekleriyle de yüzleşebilmiştir. Onun farkını ortaya koyan nokta da budur. Nitekim

⁶¹ Turan Alptekin, *Ahmet Hamdi Tanpınar Bir Kültür, Bir İnsan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.102.

⁶² Abdullah Uçman, "Değişen Değerler Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:4, Sayı: 7, 2006, s.488.

Tanpınar, bu yüzden yalnızlaşmıştır. Türkiye toplumunun düştüğü yanlışlığın farkında olan bir aydının yalnızlığıdır. Tanpınar, "sükut suikastı"na uğradığını düşünmektedir.

"...İşin öbür tarafı hala kendimle cenkleşmem, hala kendimi olmuş addetmem! Hakkımdaki sükut suikastının bir sebebi de benim. Edebiyatçılarla düşüp kalkamıyorum... Türkiye'de her şey politika mücadelesi. Ben ise eserimde Türk politikasını, hakiki Türk politikasını görüyorum. Sağ taraf beni kafi derecede kendilerinden, kafi derecede inhisarcı, kafi derecede cahil görmüyor. Sol bana düşman. Benim kültür seviyemde olanlar ise Frenklerde benden iyisini buluyorlar...Sağcılar yalnız Türkiye, gözü kapalı, ezberde kalmış ve geçmiş bir Türk tarihi, yalnız iç politika ve propaganda diyor. Sol, Türkiye yoktur ve olmasına da lüzum yoktur diyor; yahut benzerini söylüyor...Ben ise dünya içinde, ileriye açık, mazi ile hesabını gören bir Türkiye'nin peşindeyim. İşte memleket içindeki vaziyetim..."⁶³

Tanpınar, Türk toplumunu arada kalmışlığını ve bir yere ait olmamasını eleştirirken; kendisi de aynı duruma maruz kalmıştır. Yukarıdaki ifadelerinden her ne kadar bu durumdan mutsuz ve umutsuz olduğu sonucuna ulaşılsa da o, ne sağı ne de solu beğenir. Hem sağı hem de solu niteliksiz olmakla suçlar.

"Sağcı olmak çok güç hatta imkansız. Evvela memleketimde en cahil ve budala insanlar sağcı. Yahut da aşıkâr şekilde hain ve ahlaksız...Sola gelince!... Yarabbim bir de solcu muharir, solcu şair, genç şair, ileri adam, zühd, hamakat, cahillik. Ve hepsinden beteri yeni dil. Devrik cümle, tarihi inkardan daha beter olan tarih bilmemek. Hiç kültürü olmamak. Ne sağcı ne solcu...O halde? Sadece entelektüel ve yalnız başına."⁶⁴

Dergah etrafında toplanan dostlarıyla yalnızlığını gidermeye çalışan Tanpınar, fikren de onlardan etkilenmekteydi. Bergson'la tanışıklığı da bu şekilde başlamıştır. Bergson'un görüşleri 20. yüzyılda tüm dünyada etkili olmaya başlamıştır. Özellikle *Dergah*'ın kurucusu Yahya Kemal üzerinde oldukça önemli etkiler yaratmıştır. Dolayısıyla hem Tanpınar hem de diğer yazarlar Bergson'un felsefesi çerçevesinde düşüncelerini şekillendirmeye başlamışlardır. Tanpınar da Bergson gibi geçmişin, sürekli olarak şimdiye ve geleceğe etki ettiğini düşünmektedir. Dolayısıyla geçmişle koparılan bağlar tekrar kurulmalıdır.

⁶³ İnci Enginün, "Tanpınar'ın Bilinmeyen Hatıraları", *Dergah*, Sayı: 65, 1995, s.9 aktaran ibid, s.485-486.

⁶⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, s.207 aktaran Besim Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s.28.

"Ahmet Hamdi, İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılmaması gerektiğini savunurken şöyle der: Hiç bir eski binayı kendi elimizle yıkamayız. Çünkü onların hepsi bize, ömrümüzün bir devamına bağlı olduğunu, zaman boyunca uzanan bu zincirin bir halkası olduğumuzu hatırlatır. Bu zincir, o mucizeli devam duygusuyla milli hayatın kendisidir. İşte bu bina, benden dört yüz kadar sene evvel yapıldı. Bir Türk ustası tarafından yapıldı. Bana kadar geldi. Benden sonra da devam edecek. Ben ona bakarken, benden evvelki nesillerle birleşiyorum. Sanki onlar bende yaşıyorlar ve ben onlar gibi genişliyor, büyüyorum ve doğrusu da budur.." ⁶⁵

Mimari de dahil olmak üzere, eskinin de yeniyi dahil olarak ilerlediği anlayışla oluşturulan kültür, insanın varlığını anlamlı kılacaktır. Maziye sahip çıkılması gerektiği fikri, Tanpınar 'la ilgili gerici, geçmişte yaşayan bir aydın kanaatını doğurmuşsa da o, bu fikirlerle farklı bir durumu kastetmektedir. Tanpınar eski ve yeninin bir arada olduğu kültürün yeşerdiği bir medeniyet tahayyül etmektedir. Dönemin yöneticilerini de bu yolda herhangi bir adım atmadıkları için de eleştirmektedir. "Diğerleri "süreklilik içinde değişim" derken, Ahmet Hamdi'nin düşüncesi "değişim içinde süreklilik" yönünde evrilmiştir." ⁶⁶ Muhafazakar değil moderndir; ancak modernleşmeyi eleştirmekten geri kalmaz.

"...onun Batı'ya dönük yüzünü hiçbir zaman gözardı etmemek gerekir. Unutmayalım ki, Tanpınar, bir Tanzimat'çıdır. Euripides'in üç eserini, Alkestis, Elektra ve Medeia trajedilerini dilimize, o kazandırmıştır." ⁶⁷

Tanpınar, hiçbir surette modernleşmeye karşı değildir. Batı'nın sanayide, teknikte ve bilimde ileride olduğunu kabul etmekte ve bunların alınmasının Türk toplumunu bir adım daha öteye taşıyacağına inanmaktadır. Sadece teknikte değil bilim, sanat ve edebiyatta da Batı'dan alınabilecek çok şey olduğuna inanmaktadır. Ona göre bunda hiçbir beis yoktur. Ancak modernleşmenin ilerlemeci zaman anlayışının, geçmişle kopuşu gerektirdiği anlayışıyla ters düşmektedir. Tanpınar, burada geçmişten kopmadan da farklı bir modernleşmenin gerçekleştirilebileceği üzerinde durmaktadır. Daha doğrusu geçmişle koparılan bağların tekrar kurulduğu bir modernleşmeyi savunmaktadır.

---

⁶⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergah Yayınları, İstanbul, s. aktaran Oğuz Demiralp, "Ahmet Hamdi Tanpınar", (Ed.) U. Kocabaşoğlu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.35.

⁶⁶ Oğuz Demiralp; op.cit, s.26.

⁶⁷ Turan Alptekin; op.cit, s.74ç

B. SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ ROMANINDA ZAMAN ALGISI VE ELEŞTİRİSİ

Modernleşme meselesi bir zaman meselesidir. Sanayileşme sonucu ortaya çıkan ve ona dayanan karı arttırmaya dayalı kapitalist sistem için en uygun zaman, sürekli değişimi ve bunun için de çalışmayı savunan ilerlemeci zaman anlayışıdır. Bu anlayışla, geçmişten vazgeçmek gerekir ve geçmiş dönülmemesi gereken kötü bir zamandır. Oysa gelecek, her zaman iyidir ve bizi geleceğe götüren her gün bir önceki günden daha iyidir. Böylece şimdi, daha çok çalışarak ve biriktirerek geleceğin biraz daha iyileştirmesi için gerekli bir zaman parçası olarak ortaya çıkar. Geçmiş, şimdi, gelecek arasındaki kopukluğun temel sebebi de değişen zaman algısıdır. İslam anlayışında ise, geleceğe böyle bir yüceltme atfedilmez; çünkü en iyi zaman "Asrı Saadet" dönemidir. Zira Peygamber'in yaşadığı ve asla dönülemeyecek olan bir dönemdir.. Ayrıca İslam inancına göre geçen her gün ile "ahir zaman"a yaklaşılr ve bu zaman da her türlü kötülüğün arttığı bir dönemdir. Tabii dine dayalı döngüsel zaman anlayışı, geçmiş, şimdi ve gelecek üçlüsünün birbirini izlediği daha durağan bir zaman anlayışıdır. Zira zamanın sahibi de Tanrı'dır ve zamanda da muktedir olan odur.. Türkiye toplumunun da zaman tasavvuru bu şekildedir yani değişmeye dayalı ilerlemeci değil, tekrarlanan döngüsel zamandır.

Ahmet Hamdi Tanpınar da geçmiş, şimdi ve geleceğin bir bütünlük içinde ilerlemesi gerektiğini düşünür. Ancak Tanpınar, çağın gerektirdiklerini de yerine getirmek düşüncesine sahiptir. Bir medeniyet ancak bu şekilde varlığını, sürekliliğini sağlayabilir. Tanpınar, Batı'nın değerleriyle Türkiye'nin değerlerinin sentezinin yapılması gerektiğini düşünür. "Huzur yazarı, Yahya Kemal'den her şeyden önce kültürel sentez fikrini almıştır."⁶⁸ Tanpınar, farklı bir modernleşme anlayışından söz etmekte ve bu anlayışa göre geçmiş kadim değerlerden vazgeçmeyi doğru bulmaz; onlarla Batılı değerlerin hemhal olarak, en uygun medeniyet anlayışının inşa edileceğini düşünür. Ona göre Yahya Kemal de bunu yapmıştır.

"Tanzimat, Garbden bir şey alma hareketidir...Bu devrede daima bir ikiliğin ortasındayız...Servet-i Fünun yerini benimsemediği için (theatral) olmuştur. Yahya Kemal'de bu davranış biter. O, Türk insanının Avrupalı olmasıdır. O, Şark ve Garb ikiliğini sona erdiren adamdır.

---

⁶⁸ Taner Timur; op.cit, s.336.

Yahya Kemal'in mazi anlayışı bile bir nevi avrupalı anlayıştır...Yahya Kemal'de, eskinin inkarı değil, eskinin geniş olarak alınışı vardır."⁶⁹

Tanpınar da geçmiş, şimdi ve gelecek zincirinin bir bütün halinde ilerlemesi gerektiğini savunmaktadır. Bunlardan herhangi biri arasındaki kopukluk, ferdi ve onun bir üst çatısı olarak da cemiyeti de hayattan kopuk, savrulmuş bir hale getirebilmektedir. Tanpınar'ın eserlerinde de sıklıkla bahsettiği bu durum, varlığını anlamlandıramamış bir toplum ortaya çıkarmaktadır. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde de geçmişe de ait olamamış, geleceğin inşa edilmesi fikrinden yoksun, şimdide yaşayan, ama "abes'le' iştiğal eden insanlardan bahsetmektedir. Bu insanlar "eşik"te yaşamaktadırlar.

Ahmet Hamdi Tanpınar bu farklı zaman anlayışına karşın moderndir; zira dönemin Batılı modern yazarlarını okumakta ve onlardan etkilenmektedir. Bu yazarlar da ilerlemeci modern zaman anlayışının ilişkisini kestiği geçmiş ile yeniden bağ kurmaya çalışmışlardır.

"Bazı eleştirmenlere göre modern sanatın en belirgin yanı, zaman kavramındaki çözünmedir...Artık romancılar, saat ve takvimlerin zaman düzeni yerine, yaşanan, bir başka deyişle hissedilen zamanın düzenini benimserler. Batı edebiyatında Marcel Proust, Thomas Mann, Virginie Woolf, William Faulkner, James Joyce gibi yazarların yapıtlarından itibaren zaman ögesi adeta kişi ögesinin önüne geçerek, en belirgin yeri tutmaktadır. Zira geçmişe dönüşler, kronolojideki kopukluklar ve hiç zaman belirtilmeden anlatılan olaylar, anlatının temel yapısını oluşturmaktadır."⁷⁰

Zamanın irdelenmesi modern dönemlerin de bir meselesi olmuştur. Sadece edebiyatta değil, sanatta ve felsefede de çokça tartışılmıştır. Özellikle Bergson, Schopenhaur, Jung ve Freud gibi sadece kendi alanlarında değil; zaman, bilinç ve bellek izahatlarıyla her alanda esin kaynağı olmuşlardır. Tanpınar da Batı'nın yakın takipçilerinden olarak bu fikirlerden payını almış ve romanlarına da yansıtmıştır. Bu anlamda Bergson felsefesinden oldukça etkilenmiş ve Proust gibi o da yitık zamanın peşine düşmüştür.

"Proust ve Tanpınar'ın yapıtlarında zamanın ölçüsü, yapısı, ve sunusu, geleneksel romancılara göre yeni ve özgün boyutlar içermektedir...Her ikisi de iç zamana öncelik vermek

⁶⁹ Turan Alptekin; op.cit, s.83.

⁷⁰ Alain Robbe- Grillet, *Pour un Nouveau Roman*, Paris, Editions de Minuit, 1963, s.130 aktaran Rifat Günday, "Proust ve Tanpınar'ın Zaman Algısı", (Ed.) S. Şahin, *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Bağlam Yayınları, Sayı:20, İstanbul, 2006, s.125.

suretiyle takvim zamanının sürekli ileri doğru ilerleyen yapısına bir ölçüde karşı koyarlar, bir başka deyişle his zamanını ön plana çıkararak zamana hükmetmeye çalışırlar. Böylece bellek ve bilinçaltında saklanan anların yeniden hatırlanması ile ruh evreninde ölümsüzlüğü yakalarlar, fakat dış zamanın ileri doğru ilerleyişinin madde üzerinde yıkıcı etkisini sürdürmeye devam ettiği gerçeğiyle karşı karşıya kalırlar. Zaman konusunda sürekli bir ikilem yaşarlar. Zamanın düzenini bozup dünyaya ve yaşama yeni bir açıdan bakmaya çalışmaktadırlar."⁷¹

Proust'un *Kayıp Zamanın Peşinde* romanı, Bergson felsefesinin zaman anlayışı üzerine oturtulmuş bir kitaptır. Tanpınar'ın da bu kaynaktan beslendiği düşünülürse, Bergson'un zaman anlayışından bahsetmek meselenin özünü kavramada yardımcı olacaktır.

"Bergson Batı düşüncesinin ana ekseninin dışında kalmış bir düşündürdür. Rasyonalist, pozitivist çizginin pek hazzetmediği bir filozoftur..En önemli kavramlarından biri sezgidir. Sezgi büyük ölçüde modern Batı felsefesinde akla ikame edilen bir kavram Bergson'da. Akla karşı sezgi. Bir diğeryse süre, Fransızcası duree. Bu da zamana karşı. Batı felsefesindeki zamana karşı süreyi çıkarıyor...Bergson zamana karşı süreyi ortaya çıkarır ve bunun çoğul bir şey olduğunu söyler. Yani ne kadar insan varsa o kadar süre vardır. Dominant zamanın içinde herkes kendi hayatını sürer."⁷²

Bergson, akla karşı sezgiyi savunarak ve süre kavramını ortaya atarak, bir nevi pozitivist anlayışa dayalı ilerlemeci zamana tepkisini ortaya koymuştur. Aklın yadsınması söz konusu değildir; ancak aklın herkesi ve her şeyi tek tipleştirdiği de bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Bu yüzden sezgi, tek tipliği değil de insanı diğerlerinden ayıran farklılığı ön plana çıkarmaktadır. Süre de bu şekilde zamana karşı değil, hatta zamana içkin şekildedir. Böylece ilerlemeci anlayışın dayattığı hızlı ve değişen zamandan farklı olarak; insanın kendi olabildiği, diğer modern romancıların değindiği takvim ve saatlerin gösterdiği fizikçilerin zamanı, uzlaşmalı (anlaşmalı) zaman, nesnel zaman değil; insan zamanını esas alan psikolojik zaman, görece zaman, öznel zaman, hissedilen zaman, soyut zaman, iç zaman sayesinde farklılıklar ortaya konabilmektedir. Ayrıca bu öznel zamana sahip olabilmek için bireyin geçmiş, şimdi ve gelecek zincirinin birbirinden kopmaması gerekmektedir. Geçmişle uyumlu olan birey özgür olabilmektedir.

---

⁷¹ ibid, s.127.

⁷² Besim Dellaloğlu; op.cit, s.75-76.

Tanpınar Bursa'da Zaman şiirinde *Ne içindeyim zamanın/Ne de büsbütün dışında/Yekpare geniş bir anın/Parçalanmaz akışında* diyerek bu öznel zaman tasavvurunu açıkça ortaya koymaktadır.

"Bergson, zamanın, yaşamın merkezi olduğuna inanır. Zamanı doğru bir biçimde anlamak da yeterli değildir. Onu yaşamayı öğrenmemiz gerekir. Sezginin yardımıyla öğrenilen mutlak bilgi, sadece gerçeği daha iyi anlamaktan ibaret değildir. Bu zamanın içinde iyi ve özgür bir yaşam sürdürmek de gereklidir ve daha önce de belirtildiği üzere geçmiş şimdije bağlamak ve bu uyumluluk doğrultusunda geleceğe bakmak özgürlük kaynaklarımızdan biridir."⁷³

Tanpınar da önceden belirtildiği üzere bu şekilde bir zaman telakkisine sahiptir. Ancak Tanpınar, henüz modernleşmesini tamamlayamamış bir millete mensup olmanın sorumluluğunu da hissederek, bir milletin modern çalışma zihniyetine ve bilincine de sahip olması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü Osmanlı'daki bu eksiklik yozlaşmış, tembel kurumlar ve insanlardan müteşekkil bir devletin sonunu hazırlamıştır. Bu konuda da Tanpınar'ın, fikri hayatının şekillenmesinde oldukça önemli bir yere sahip olan hocası Yahya Kemal'den etkilendiğini söylemek mümkündür. "Yahya Kemal kaç defa bana 'eğer tasavvuf ve Melamilik araya girmese idi' tıpkı İngilizler gibi, işinde ve ibadetinde çalışan insanların cemaati olurduk' demişti."⁷⁴

Tanpınar da bu fikre çok önem vermekte ve akla dayalı modern zaman anlayışıyla ülkenin iktisadi, sosyal ve kültürel anlamda refaha kavuşabileceğini düşünmektedir. "Müslümanlığın kendisi akli ve şümullüdür: ibadet dahi akli ve kat'idir."⁷⁵ Yani Tanpınar salt geçmiş Osmanlı değerlerinden hoşnut olmamakla beraber, Yahya Kemal gibi tasavvufun insanları bu dünyayı anlamaktan uzaklaştıran bir düşünceye sahip olduğunu düşünmektedir. İslam dininin esasında akla dayalı olduğunu savunmakla da bu dünyanın gereksizliğinden ve bu yüzden de bu dünya hayatını umursamayan çileci anlayıştan uyanılması gerektiğini savunmaktadır.

Tanpınar'a göre; modern zaman anlayışına sahip olabilmek için, bu dünya saadetine pek de mühim olmadığını savunan anlayıştan vazgeçmek gerekir. Esasında dinde de insanın bu dünyaya bağlanması gerektiğine dair akılla temellendirilmiş öğeler bulunmaktadır. Hal böyle iken yeni, modern zaman anlayışına uymakta hiçbir beis yoktur. Aksine bu anlayış, medeniyeti bir adım daha ileri taşıyacak olan durağan olmayan bir zihniyet dönüşümüdür.

⁷³ Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1983, s.46 aktaran Erol Köroğlu; op.cit, s.30.

⁷⁴ Abdullah Uçman ve Handan İnci, *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, Kitabevi, İstanbul, 2002, aktaran Işıl Uçman Altınışık; op.cit, s.91.

⁷⁵ Turan Alptekin; op.cit, s.149.

"...ve bu bireysel zaman kavrayışları ile birlikte, gerek Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde, gerek "Bursa'da Zaman" şiirinde ve gerek yaşamlarını tarihleri ile soluduğumuz "Beş Şehir'de", sosyal içerikli bir "zaman" kavrayışı daha vardır; ve bu "zaman" kavrayışı, doğrudan doğruya, insanın tarihselliğinin ürünüdür: Kültür, bir tarih ve dolayısıyla bir "zaman" olayıdır."⁷⁶

Türkiye gibi siyasi, sosyal kurumlarıyla beraber modernleşmeye çalışan bir ülkenin, saat ve takvim gibi çok önemsiz gibi gözüken meselelerde dahi değişikliğe gidip, eskiyi terk etmesinin arkasındaki temel zihniyet budur. Modernleşme, Batı dışı ya da hala döngüsel yani dine dayalı zaman telakkisine sahip ülkeler için, bu anlayışın değiştirilmeye çalışılmasıdır. Tabii bu durumun ne kadar başarılı olduğu tartışılmaktadır ki; o yüzden de Tanpınar, bu dertten muzdarip şekilde gerek şiirlerinde gerek yazılarında ve romanlarında bahsetmiştir. Özellikle *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde hem geçmiş, şimdi, gelecek zincirinin koptuğu hem de modern çalışma zihniyetine sahip olmamanın meydana getirdiği; hangi zaman ait olduğu bilinmeyen, eski ile yeni arasında sıkışmış hem bu dünyada olan ama hem de bir rüyadaymış gibi yaşayan *absürt* bir durum söz konusudur.

"Saatleri Ayarlama Enstitüsü iki uygarlık arasında bocalayan toplumumuzun yanlış tutumlarını, davranışlarını, saçmalıklarını alaya alan, eleştirel bir romandır. Yapıt, çocukluğu Abdülhamit döneminde geçen Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşayan Hayri İrdal'ın anıları şeklinde verildiğine göre söz konusu hicvin son elli yıllık Türk toplumuna yöneltilmiş olması gerekir."⁷⁷

Saatleri Ayarlama Enstitüsü dört bölümden oluşmaktadır: *Büyük Ümitler, Küçük Hakikatler, Sabaha Doğru ve Her Mevsimin Bir Sonu Vardır*. Romanın başkahramanı Hayri İrdal, geçmiş ve şimdi, eski yeni arasında kalmış bir kişidir. Etrafındaki kişiler de bu arada kalmışlıktan ziyade artık bambaşka bir dünyada yaşamaktadırlar. Rasyonel olmaktan uzak işlerle uğraşan insanların bir araya geldiği bazı mekanlarda, Hayri İrdal da bulunmaktadır. Kiraathane ve İspiritizma Cemiyeti gibi mekanlarda Tanpınar'ın daha sonra "eşik"te olarak nitelendirdiği bu insanlar, gerçekdışı bir dünya kurmakta ve bunun sahici bir parçası olmaktadır.

Hayri İrdal, hayatla arasının pek de hoş olmadığı bir zamanda, daha önce bir tesadüfler zinciriyle girdiği hapisanede tanıştığı psikanalist Doktor Ramiz'in arkadaşı, Halit Ayarcı ile

---

⁷⁶ ibid, s.58.

⁷⁷ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1 Ahmet Mithat'tan A.H.Tanpınar'a*, İletişim Yayınları, 2011, s.297.

tanışır. Halit Ayaracı, Hayri İrdal'ın ustası Muvakkit Nuri Efendi'nin aktardıklarını, saatlere olan merakı ve uzmanlığını keşfedince Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü kurma fikri ortaya çıkar. Enstitü kurulur ve bu çerçevede hiçbir saat ayarının birbirini tutmadığı sorunundan yola çıkarak, bu durum düzeltilmeye çalışılır.

Enstitü'nün üç müdürlüğü, on bir şube müdürlüğü, kırk yedi daktilosu ve iki yüz yetmiş bir kontrol memuru vardır. Şube müdürlükleri şöyledir: Yelkovan, akrep, zemberek, pandül, mil, saat, dakika, saniye ve salise. Değişik semtlerde insanların kolayca saatlerini ayarlamasını sağlayacak Saat Ayar İstasyonları, Saatleme Bankası, Saat Evleri, Saat Sevenler Cemiyeti, enstitünün uzantısı kuruluşlardır. Yayınlanan eserler de bir hayli ilginçtir: Hayri İrdal'ın yazdığı *Şeyh Ahmet Zamani ve Eseri*, Doktor Ramiz'in *Saat ve Psikanaliz* ve *Saat Karakterolojisinde İrdal Metodu*, Halit Ayaracı'nın *Sosyal Monizm ve Saat*, *Saniye ve Sossyete* adlı eserlerdir. Hayli ilginç bir kurguya sahip olan romanla Tanpınar, Türk toplumunun bir taraftan döngüsel zaman kaynaklı şimdi, geçmiş ve gelecek zincirinin koptuğu, parçalanmış bir zamandaki savruk halini, diğer taraftan da modernleşmeye çalışan ama henüz ilerlemeci çizgisel zaman anlayışının gerektirdiği, modern çalışma ahlak, disiplin ve zamanına sahip olmayan toplumun halini eleştirmektedir.

"Saatleri Ayarlama Enstitüsü, II.Abdülhamit, Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerini gören, romanın başkahramanı Hayri İrdal'ın hatıralarından oluşur. Modernist roman estetiğinin önemli bir konusu olan saatler ve zaman meselesi, Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanının da ele aldığı problemlerden biridir. Romanda saatlerle iç içe olan bir hayat özellikle vurgulanır." ⁷⁸

Her türlü detayın saate endeksli bir şekilde, saati ve daha da genel olarak zamanı çağrıştıracak şekilde düzenlenmesi Tanpınar'ın zaman konusundaki hassasiyetinden kaynaklanmaktadır.

"Herkes bilir ki, eski hayatımız saat üzerine kurulmuştur. Hatta sonraları Muvakkit Nuri Efendi'den öğrendiğime göre Avrupa saatçiliğinin en büyük müşterisi daima Müslümanlar ve onlar içinde en dindarı olan memleketimiz halkı imiş. Günde beş vakit namaz, ramazanlarda iftar, sahur ve her türlü ibadet saatle idi. Saat Allah'ı bulmanın en sağlam çaresi idi ve bu sıfatla eskilerin hayatını idare ederdi." ⁷⁹

⁷⁸ Salih Okumuş, İdris Şahin, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Zaman ve Mekan Bağlamında Yabancılaşmanın Tezahürleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt:3, Sayı:5, 2012, s.112.

⁷⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, s.24.

Daha önce de değinildiği gibi, Avrupa saatçiliğinin Osmanlı'ya girişi zamanı tayin etme fonksiyonundan ziyade, bir süs eşyası, aksesuar şeklinde olmuştur. Ancak daha sonra hayatlarının bir parçası haline gelmiş ve daha dini ihtiyaçlı kullanılmıştır. Ayrıca Tanpınar, bir kez daha din ile modern zamanın sembolü olan saati ilişkilendirerek, modern zamanın kültüre ve dine uygun olduğunu göstermeye çalışmıştır.

"Adım başında muvakkithaneler vardı. En acele işi olanlar bile onların penceresi önünde durarak cebinden servetlerine, yaşlarına, cüsselerine göre altın, gümüş...kimi yassı ve küçük, saatlerini besmeleyle ayarlarlar, kurarlar, sonra kulaklarına götürerek sanki yakın ve uzak zaman için kendilerine verdikleri müjdeleri dinlerlerdi. Saat sesi bu yüzden onlar için şadırvanlardaki su sesleri gibi hemen hemen iç aleme, büyük ve ebedi inançların sesiydi. Bir taraftan bugününüzü ve vazifelerinizi tayin eder, öbür taraftan da peşinde koştuğunuz ebedi saadeti, onun lekesez ve arızasız yollarını size açardı." ⁸⁰

İrdal'ın ustasından dinlediği bu sözler, eskinin yavaş yavaş saatle yani modern zaman anlayışıyla tanışıklığını göstermektedir. Hem dini bir vecibenin yerine getirileceği vaktin tayini hem de bunun günlük hayatta bir düzen oluşturması söz konusudur henüz. İlerlemeci anlayışın zamanı somutlaştıran "saat"i artık Türkiye toplumunun hayatında da yerini almıştır.

Evin üst katında bulunan ve İrdal'ın annesinin Mübarek, babasının ise Menhus diye nitelendirdiği ayaklı duvar saati, Osmanlı'ya ait zamanı nitelemektedir. İrdal'ın tabiriyle bu saat başını almış giden, insanlardan tecerrüt halinde yaşayan hususi bir zamandı. Bu yüzden ne ayar ne de tamir kabul ederdi. İkincisi ise İrdal'ın anne ve babasının odasında bulunan küçük bir masa saatiydi. Bu saat, laik bir saatti ve radyo çıktığından beri adete eski itibarını kaybetmişti. Üçüncüsü ise; pusulalı, takvimli, alaturka ve alafranga bütün zamanları sayan bir koyun saatiydi. Birbirinden bağımsız bu üç saat, birbirinden bağımsız ve kopuk üç zamanı simgelemektedir. Geçmiş, şimdiyi birbirine bağlamayan bu saatler, savruk bir toplum hayatına sebebiyet vermektedir. Hiçbir zamanın birbirine eklemlenemediği, zincirin koptuğu bu ortamda, pek tabii ki saatlerin ayarları birbirinden tamamen farklıdır.

"-Bilirsiniz ki, şehrin hiçbir saati birbirini tutmaz. İsterseniz Eminönü'ndekine, sonra da Karaköy'dekine bir bakalım...

Eminönü'nde Doktor Ramiz'in sesini duydum:

---

⁸⁰ ibid, s.24.

-Sahi yahu, yirmi beş dakika fark var.

Karaköy'de, Halit Ayarcı:

-Burada da yarım saat ileriyiz! dedi."⁸¹

Tanpınar, önce bu ayrıntılarla mevcut durumu gözler önüne sermektedir. Cumhuriyet inkılaplarıyla beraber takvim ve saatteki ikilik ortadan kaldırılmış, ancak toplumsal bazda artık değil tek ya da iki zaman, herhangi bir zaman algısı kalmamıştır. Ancak, farklı zaman algısına sahip olup, zamanına sahip çıkan iki kişi vardır: Geleneksel zaman anlayışına sahip Muvakkit Nuri Efendi ve modern zaman algısına sahip Halit Ayarcı. Onlar eski-yeni arasında kalanlardan farklı olarak sahip oldukları zaman anlayışı doğrultusunda, kendi zamanlarını yaşama bilincine sahiptirler.

"Nuri Efendi sık sık, "Beni adam eden saatlerdir!"derdi. Zaten saatle insanı birbirinden pek ayırmazdı. Sık sık, "Cenab-ı Hak insanı kendi sureti üzere yarattı; insan da saati kendine benzer icat etti..."derdi. Bu fikri çok defa şöyle tamamlardı:"İnsan saatin arkasını bırakmamalıdır. Nasıl ki, Allah insanı bırakırsa her şey mahvolur. Saat hakkındaki düşünceleri bazen daha da derinleşirdi:"Saatin kendisi mekan, yürüyüşü zaman, ayarı insandır...Bu da gösterir ki, zaman ve mekan, insanla mevcuttur!"⁸²

Geleneksel zaman algısına sahip olsa da Nuri Efendi, zamanına sahip olmanın, Allah'a yakın olmayla eş değer olduğunu söylemektedir. Bu da daha önce de değinilen, Tanpınar'ın dini akla dayandırması sözünü hatırlatmaktadır.

"Şurada burada tesadüf ettiği yaymacılardan bu cins bozuk saatleri satın alıp ötesini berisini değiştirerek tamir ettikten sonra fakir dostlarına hediye ederdi:"Al bakayım şunu! Hele bir zamanına sahip ol...Ondan sonrasına Allah kerimdir!..sözü kendisine dert yananların -fakir olmak şartıyla- çoğuna cevap idi...Bunu yaparken iki türlü sevap işlediğine inandığı muhakkaktı. Çünkü bir yandan ölü bir saati diriltmiş oluyor, öbür yandan da bir insana yaşadığının şuurunu, zamanını hediye ederdi." ⁸³

Yaşadığı zamanın bilincine sahip olması gerektiği Nuri Efendi üzerinden verilmektedir. Özellikle işsizlere değil de fakirlere saat verilmesi, çare olarak zenginleşmenin gösterildiği

---

⁸¹ ibid, s.192-193.

⁸² ibid, s.31.

⁸³ ibid, s.32.

sonucunu doğurmaktadır. Ayrıca iki türlü sevap denmesi tekrar din ve çalışma arasında olumlu bir ilişki olması gerektiği fikrini vermektedir.

Nuri Efendi, "Zamanına sahip ol" düşüncesinden yola çıkarak, çalışmayı kutsallaştırmaktadır. Fakirlere aylıklıktan kurtulup⁸⁴, zenginleşmenin ya da bu amaç uğrunda çalışmanın getirdiği modern bilinç, kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Zamansal ilişkilerde sürüp giden bu karışıklık, kitabın başlığı ve ana izleğiyle çok yakından ilgilidir. Çünkü karışıklık, Türk toplumunun zamanı algılayış biçiminden kaynaklanmaktadır. Cumhuriyet ile sağlanan zamandaki birlik, cep, kol, masa ve duvar saatlerine de yansıtılmalıdır. Çünkü ülke düzeyinde zaman, toplumsal sınıflara hatta bireyden bireye farklı ve kopuktur.⁸⁵ Halit Ayaracı'ya göre bu da ülkenin iktisadi olarak kötü olmasının esas sebeplerindendir. Bu nedenle tüm saatleri bir noktada sabit kılacak bir enstitü kurmak icap eder. Tabii bu fikir, Hayri İrdal ile tanıştıktan ve Nuri Efendi'nin "*Ayar saniyenin peşinde koşmaktır!*"⁸⁶ sözünden sonra aklına gelir.

"Düşün Hayri İrdal, düşün aziz dostum bu ne sözdür? Bu demektir ki iyi ayarlanmış bir saat, bir saniyeyi bile ziyan etmez! Halbuki biz ne yapıyoruz? Bütün şehir ve memleket ne yapıyor? Herkes günde saat başına bir saniye kaybetse saatte on sekiz milyon saniye kaybederiz. Günün asıl faydalı kısmını on saat addetsek, yüz seksen milyon saniye eder. Bir günde yüz seksen milyon saniye yani üç milyon dakika; bu demektir ki, günde elli bir saat kaybederiz..Halbuki bu on sekiz milyonun yarısının saati yoktur; ve mevcut saatlerin çoğu da işlemez. İçlerinde yarım saat, bir saat gecikenler vardır. Çıldırıcı bir kayıp...Çalışmamızdan, hayatımızdan, asıl ekonomimiz olan zamandan kayıp..."⁸⁷

Bu sözleri sarf etmek için modern bir zaman algısına sahip olmak gerekir. Nuri Efendi de zaman israfının kötülüğünden bahseder ancak o, bu israfın Hak'tan uzaklaştırdığını da ekler. Ama Ayaracı, bu israfla ekonomiye verdiği kayıp noktasında ilgilendiği için burada Nuri Efendi'den ayrılır. Nuri Efendi için ayar saniyenin peşinde koşmak ise, Halit Ayaracı için vakit nakittir. Halit Ayaracı enstitü ile insanlara modern çalışma disiplini ve bilinci kazandırmayı amaçlamaktadır.

⁸⁴Seval Şahin,"Bir Oyun Kurumu: Saatleri Ayarlama Enstitüsü", (Ed.) S.Şahin, *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Bağlam Yayınları, Sayı:20, İstanbul, 2006, s.202.

⁸⁵ Walter Feldman, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek ve Özyaşamöyküsü", *Kitap-lık*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı:34, İstanbul, 1998, s.127.

⁸⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar; op.cit, s.35.

⁸⁷ ibid, s.35.

"Çalışmak, zamanına sahip olmak, onu kullanmasını bilmektir. Biz bunun yolunu açacağız. Etrafımıza zaman şuurunu vereceğiz...İnsan her şeyden evvel iştir, iş ise zamandır...Terakki saatin tekamülüyle başlar. İnsanlar saatlerini ceplerinde gezdirdikleri, onu güneşten ayırdıkları zaman medeniyet en büyük adımını attı. Tabiattan koptu."⁸⁸

Her ne kadar Nuri Efendi çalışma ve dini yükümlülüklerini de yerine getirme arasında bir denge kurmuş olsa da Türkiye toplumunda bu bilinç daha evvelden yoktu. Zira bu bilinç, modernleşmeyle ve sonrasında kapitalizmle beraber ortaya çıkmıştır. İstanbul ve civarında 19. yüzyılın ortalarında bazı fabrikalarda çalışan yabancı ustalar, Osmanlı işçilerinin "üretkenliğini düşük, işe devamsızlıklarını yüksek, işe giriş ve çıkış oranları korkunç ve tatillerinin sayısını inanılmaz" bulmuşlardır. İstanbul ve Batı Anadolu'daki bazı yerleri ziyaret eden İngiliz Charles Macfarlane, iş alışkanlıkları hakkında ilginç gözlemlerde bulunmuştu. Macfarlane, Bursa'daki bir ipek imalathanesinde Osmanlı işçilerinin çalışma tarzını "bir gün çalışmak, üç veya dört gün oturmak ya da bir saat çok çalışıp, üç saat aylak aylak dolaşmak" şeklinde açıklamaktadır.⁸⁹

Enstitü'nün nakit ceza sistemi ile şehre ait ya da açıktaki saatlere uymayan saatlerden beş kuruş alınmaktadır. "Bu itibarla saatleri geri kalanlardan aldığımız nakit cezaya iki kuruş zam yapmamızı herkes gayet tabii buldu... Böylece hem geriliğe layık olduğu cezayı veriyor, hem de ileri düşünüşün hakkını teslim ediyorduk."⁹⁰Bu sistem modern zaman ve çalışma disiplininin yerleştirilmeye çalışılmasını sağlamaktadır. Halit Ayar ve Tanpınar'ın da istediği budur.

Zamanının değerini bilme bilincine erişmiş, işinde gücünde çalışan insanlardan oluşan bir toplum ile ilerlemeyi sağlayabilmektedir. Modern çalışma aynı zamanda insanı mekanikleştirmeyi de barındırır içinde. Enstitü çalışanlarına müşterileri tanısalar bile resmi olmaları gerektiği ve sürekli aynı sözleri tekrarlamaları telkinlerinde bulunulmuştur. "Yani bir nevi otomatizm...Asrımızın en büyük zaafı ve kudreti...Tam çalar saat gibi konuşup susacak insanlar değil mi? Plak insan..."⁹¹

Tanpınar ve Ayar bir taraftan modern zaman zihniyeti bilinci kazandırmaya çalışırken; diğer taraftan geçmişle bağların da kurulmasından da yanadırlar. Geçmişin temsili Nuri

---

⁸⁸ ibid, s.243.

⁸⁹ Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 5, s.65-76 aktaran Engin Yıldırım, "Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Çalışma ve Toplum*, 2011, s.31.

⁹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar; op.cit, s.18.

⁹¹ ibid, s.249

Efendi'nin örnek alınacak hayatı vardır. Hatta Enstitü bu amaçla onun sözlerini slogan haline getirir: "*Maden kendiliğinden ayar kabul etmez.*" "*Ayar saniyenin peşinde koşmaktır.*" *Ayarcı'nın kendi sözleri de keza eklenerek geçmiş fikirler ve modern fikirlerle birleşmektedir.*"*Müşterek zaman müşterek iştir.*" "*Refahın yolu sağlam bir zaman anlayışından geçer.*"⁹²Ayarcı bu birlikteliğin mümkün olduğunu, geçmişin o kadar da kötü olmadığını ve geçmişle barışılmasını anlatır tıpkı Tanpınar gibi. Ancak bu geçmişe özlemi değil geçmişin de değerlerinden faydalanıp, şimdinin bilincine erişerek geleceği inşa etme şeklinde olmalıdır. *Ayarcı, İrdal'ın Zamani Efendi'yi* anlattığı kitap için "*Siz bizim hareketimizi maziye nakille hızlandırdınız. Ayrıca cedlerimizin daima inkılapçı ve modern olduklarını gösterdiniz. Herhangi bir insan bile mazisiyle dargın yaşayamaz.*"⁹³ Başka bir sözünde de "*Hal yoktur, mazi ve onun emrinde bir istikbal vardır. Biz farkında olmadan istikbalimizi inşa ederiz.*"⁹⁴İstikbalin ve geçmişin önemli olduğu, şimdinin de ikisini birbirini bağlamada ve geleceğin iyi olması için kullanıldığı modern zaman algısı da bu şekildedir. Tabii Tanpınar'ınki gibi bir modernleşmedir bu, zira geçmişe de ehemmiyet verir.

Enstitü ile İrdal, ailesi ve çevresinin durumunda çok iyileşmeler olsa da, yurt dışından gelen bir heyet böyle bir Enstitü'ye gerek olmadığını rapor edecektir. Böylece Enstitü'nün tasfiyesi başlayacaktır. Ancak Ayarcı'nın Enstitü ile bağları çoktan kopmuştur. Çünkü çalışanlara saat şeklinde evlerin yapılması fikri ortaya atılınca, hepsi bu fikre karşı çıkmışlardır. Bunun abes bir mimari olacağını asla bu tarz bir evde oturmayacaklarını söylemişlerdir. Bu da Ayarcı'nın Enstitü'ye ve insanlara olan inancını kaybetmesine yol açacaktır. Ayarcı bunu hiç anlayamayacaktır ve İrdal ile aralarında şu konuşma geçer:

"-Nasıl olur?...Dünyanın en modern müessesesinde, en mükemmel ve yeni şartlar altında ve bu kadar yenilik içinde çalışan bu insanlar bu işi anlamazlar? O halde enstitüde ne işleri var? Niçin yeni binayı alkışladılar?...

-Hayır yalan söylemiyorlar...İkisinde de samimi idiler. Yeniliği kendilerine dokunmamak şartıyla seviyorlardı. Hala da o şartla severler. Fakat hayatlarında emniyetli ve sağlam olmayı tercih ediyorlar..."

Esasında Tanpınar'ın eleştirisi burada yatmaktadır. Yeniliği benimseyemeyen veya öyleymiş gibi görünen bir toplum bu saçma durumdan kurtulamaz. Oysaki yeniliklerin tüm

---

⁹² ibid, s.224.

⁹³ ibid, s.295.

⁹⁴ ibid, s.84.

nimetlerinden, konforundan yararlanmışken nasıl olur da hayatlarını tüm evresinde yenilikçi, modern olamamaktadırlar. Aslında bu da henüz modern bilince sahip olmamanın yarattığı bir durumdur.

Enstitü tasfiye edilecek de olsa insanların hayatına saat denen bir aracı sokma görevini de yerine getirmiş olmuştur.

"Vakıa, şehrin saatleri, ne de hususi saatler hala gereği gibi muntazam işlemiyor. Fakat insanlarımız sık sık saate bakmağa ve vakti ölçmeğe alıştılar, köylerimize tamamıyla saati sokmadıksa bile saat zevkini soktuk. Bugün bir milyon köylü çocuğunun kolunda bizim sattığımız oyuncak saatler var!"⁹⁵

Türkiye modernleşmesinin kısa bir özeti gibi olan İrdal'ın bu sözleri, oldukça gerçekçidir. Yenilikleri benimsemekte, içselleştirmekte bir hayli zorlanan Türk toplumu, yavaş yavaş kapitalizm ile tanışmakta, bu da ister istemez onları modern zaman ve çalışma disiplinine alıştırmaktadır.

---

⁹⁵ ibid, s.347.

SONUÇ

Modernleşme ile zaman tasavvuru değişmiş ve yeniden kurgulanmıştır. Modern zaman, her dakikanın hesaplandığı, hiçbir saniyenin dahi heba edilmediği zamandır. Modern insan da buna uygun olarak, geleceğini garanti altına almak için zamanını iyi değerlendirmelidir. İyi değerlendirmenin ölçütü ise, ne kadar çalışıldığı ile ilintilidir. Yani modern insan; çalışma disiplinine sahip, zamanını saat ile ölçme şuuruna sahiptir.

Modern zamanın getirdiği çalışma disiplininin yerleştirilmesi, mekanik saatlerin icadıyla ortaya çıkmıştır. Teknolojik ilerlemelerle saat daha kullanışlı bir hal almıştır. Her yerde kullanılabilen bir hal alması ile, modern çalışma bilincinin yerleştirilmesi daha kolay olmuştur. İlk zamanlarda patronlar saatleri, daha fazla kar elde etmek için, işçilerin çalışma disiplini ve modern zaman bilincine sahip olmaları amacıyla kullanmışlardır. Meydan saatleriyle de toplumun genelinde yavaş yavaş modern zaman bilinci yerleşmeye başlamıştır.

Modern zamanın bir özelliği, saatle hesaplanan bir somut zaman tasavvurudur. Diğer özelliği ise; geçmişle çok keskin bir hesaplaşmaya girmesi ve geçmişi adeta reddetmesidir. Geçmiş; her zaman kötüdür ve asla dönülmesi istenmeyen bir zamandır. Yani mazi romantizmi yoktur. Şimdi; sürekli çalışılması gereken ve gelecek uğruna feda edilmesi gereken zamandır. Gelecek ise, mükemmel olan ve yaşanmak istenilen zamandır. Bu nedenle bütün çaba, geleceğin daha da güzelleştirilmesi uğrunadır.

Ne geçmişin ne şimdinin gelecek kadar ehemmiyeti yoktur. Bu durum, modernleşmenin doğurduğu ilerlemeci anlayışın bir sonucudur. Sürekli daha ileriye endeksli bir zaman tasavvuru geçmiş, şimdi ve gelecek üçlüsünü birbirinden koparmıştır. Geleceğin kutsallaştırıldığı modern, ilerlemeci zaman anlayışı; hızlı, çalışarak biriktiren, hesaplanabilen ve saat üzerinden somutlaşan yeni zamanı ortaya çıkarmıştır.

Oysaki modernleşme öncesi dönem, tam tersi bir anlayışa dayanmaktadır. Doğaya, Tanrı'ya bağlı bir şekildedir. İlerlemeci zaman anlayışı bu anlamda seküler bir niteliğe sahipken, doğaya bağlı ve döngüsel olan zaman anlayışı ise seküler olmaktan uzaktır. Döngüsel olarak nitelenmesi ise; geçmiş şimdi ve gelecek zincirinin sürekli olarak birbirini izlemesinden kaynaklanmaktadır. Döngüsel zaman anlayışı, ilerlemeci anlayışın aksine daha duranıdır. Sadece ileriye ve geleceğe endeksli olmaması böyle bir sonuç doğurmuştur. Modernleşmenin

temel prensiplerinden, ilerlemeye ve değişime zıt, durağan ve tekdüze mahiyete sahip olması hasebiyle, döngüsel zaman anlayışı, modernleşmeye uygun değildir.

Geçmişin reddi üzerine kurulu, modern zaman anlayışı yerleştikten bir süre sonra, yine önce Batı'da olmak üzere oldukça eleştirilmiştir. Edebiyatçılar, yazarlar, hatta bilim adamları dahi modern zamanı tek tip, katı, geçmişten kopuk olduğu gerekçesiyle eleştirmişlerdir. 1687'de Newton'un zamanı mutlak, matematiksel olarak nitelediği teorisine karşın, Einstein'ın görecelilik teorisiyle, zamanın kişisel ve heterojen olduğu anlayışı yaygınlık kazanmaya başlamaktadır.⁹⁶ Bergson'un geçmişle ilişki kurmaya çalışması, belleğe ve hafızaya dair çalışmalara girişmesi, Proust'un yitik zamanın yani geçmişin peşinde koşması, modern zaman anlayışına tepkiyi ortaya koymaktadır. Keza Kafka günlüğünde; "...yaşamın art arda gelişine dayanmak imkansız. Saatler uyuşmuyor. İçimdeki şeytani bir şekilde koştururken, dışımdaki yalpa vura vura alışılmış hızında ilerliyor"⁹⁷demektedir. Modern zamana karşı, modern insanın tepkisi ortaya çıkmaktadır. Yani postmodern zaman anlayışının ilk kıpırtılarını görmek mümkündür: Tektip zamana karşı, çoğulcu soyut zaman.

Homojen ve hızlı olması itibariyle modern zaman eleştirileri Batı'da başladığında Türkiye'de henüz modernleşme tartışmaları devam etmektedir. Taklitçilikten öteye gidemediği gerekçesiyle eleştirilse de modernleşme önemli bir kısmıyla gerçekteleşmiştir. Ancak toplum düzeyinde ilginç durumlar ortaya çıkmaktadır. Ne modernleşebilmiş ne de geçmişte yaşayan, Tanpınar'ın tabiriyle eşikte yaşayan bir toplum ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin kurucularının tarihi ve geleneği, Osmanlı'nın atlanarak ve reddedilerek, Etilere kadar dayandırması toplum tarafından modernleşmenin sağlıklı şekilde kabulünü engellemiştir. Zira modernleşmeyi de yapan aynı kurucu akıldır. Bu nedenle, geleneğe ve dine dair hassasiyetleri olan toplum, modernleşmeye güven duymakta zorlanmış ve temkinli yaklaşmıştır. Kamusal alanda modernleşmenin gerektirdiği kurallara uyulması, uyulmamasının bazı yaptırımları olmasından kaynaklanmaktadır. Yani modern gibi gözüken, ancak modernleşmeyi içselleştirememiş, reddedilen geçmişe de bir tarafla bağlı bir toplum ortaya çıkmıştır. Yani toplumun rıza göstermesi halidir.

---

⁹⁶ Erol Köroğlu; op.cit, s.19-21.

⁹⁷ Stephen Kern; op.cit, s.16-17 aktaran ibid, s.21.

"Rıza: Bir değer ya da bir davranışa içsel bir taahhülle değil, kamusal bir kabul olarak yüzeysel uyum göstermedir. Aşağılanma, dışlanma ya da toplumsal/yasal baskıdan kaçınmak ya da ödüllendirilmek için "miş gibi yapma" halidir...

...Birey tutuma uygun bir davranış sergileme konusunda toplumsal destek bulamadığında, daha açıkça ifade edersek tutuma uygun davrandığında dışlanma ve ceza riski taşıdığına toplumsal normlara uygun bir davranışta bulunur. Modern-laik söylem karşısında geleneksel-Müslüman tutumuna sahip olanların durumu budur." ⁹⁸

Tanpınar, ortaya çıkan bu toplumdan oldukça rahatsızdır. Türkiye'nin yanlış bir modernleşme pratiği izlediğini kabul etmekte ve eleştirmektedir. Eserlerinde, geçmişin reddinden vazgeçilmesi ve geçmişin de topluma, medeniyete katacak çok şey barındırdığını söylemektedir. Ancak modernleşme de kaçınılmazdır. Sanayileşmekte, bilim ve teknikte ilerlemenin de hiçbir olumsuz tarafı yoktur. Batı'dan bu anlamda yararlanılmalıdır.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında eleştirdiği gibi toplumun gerçeklerle yüzleşmekten kaçtığını bahsetmektedir. Kaçış yöntemi olarak da romandaki; çalışarak kazanmak yerine simya ile kısa yoldan zenginleşmeye çalışan, ruh çağırma gibi; zamanın boşa harcandığı ve gerçekçi olmayan işlerle uğraşıldığı İspiritizma Cemiyetindeki insanlar üzerinden göstermeye çalışmaktadır.

Tanpınar ibadetleri akli bulması yönüyle modern bir düşündürdür. Fikirlerini şekillendirmekte hayli etkisi olan Yahya Kemal'in, tasavvufu insanları çalışmaktan, gerçeklerden uzaklaştırdığı gerekçesiyle eleştirdiğinden bahsedilmişti. Kuvvetle muhtemeldir ki Tanpınar, bu konuda da hocası ile hemfikirdir. Romandaki enstitünün kurulması fikri, buradan hareketle ortaya çıkmıştır. Mevcut durumu kabullenip, zamanına sahip olan, yani zamanını çalışarak geçiren insanlardan müteşekkil bir toplum ancak ileriye gidebilir. Modern zamanın saatle özdeşleştiği göz önüne alındığında, Tanpınar'ın romanı, zaman kaybını önlemek için saatleri ayarlayan bir enstitü üzerine inşa etmesi rastlantı olmamakla beraber oldukça anlamlıdır. Zira zaman, modernleşme telakkisidir. Terakki için de modern zaman tasavvuruna sahip olmak gerekmektedir. Böylece işinde, gücünde çalışan bir milletin arafta olma durumundan çıkarak, medeniyetin sürekliliğini sağlayacak bir noktaya gelmesi hedeflenmelidir. Ancak romanın

---

⁹⁸ Ayşegül Yaraman, "Türkiye'de Laiklik: Psikososyal Bir Yaklaşım", *Tarabya Çalışmaları*, MÜ Nihat Sayar Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.9-11

sonunda enstitünün tasfiyesi ile; Türk toplumunun, Ayarcı'nın deyimiyle hayatlarında emniyette olmaları isteği yüzünden, modern zaman anlayışına sahip olmayacaklarına dair bir kanaat uyandırmaktadır.

Hipotezin, çalışmanın son kısımlarında anlamını bulduğu görülmektedir. Modernleşme ile zamanın saat üzerinden somutlaşması ve vaktin nakit haline dönüşmesi söz konusudur. Geçmişten kopuş başlarken, gelecek önem kazanmıştır. Tanpınar gibi eserlerinde bireyin cemiyetle birleşip sürekliliğin sağlanabileceğini savunan bir düşünürün, bu durumu, modern zaman ile nasıl ve ne şekilde bağdaştırdığı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* değerlendirilerek görülmüştür. Hipotezin bel kemiğini oluşturan ve çalışmayı şekillendiren, değişen modern zamanın, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde ve dolayısıyla Tanpınar'daki karşılığının şayet varsa, nasıl ve ne şekilde olduğudur.

Sonuç olarak, Tanpınar'ı farklı kılan, geçmiş konusunda modern zamanı eleştiren Bergson ve Proust gibi düşünmesidir. O, geçmişin, geleneğin bilinmesi gereken bir değere sahip olduğunu düşünür. Geçmiş, şimdi ve gelecek zincirinin kopmamalı, birbirine eklenerek ilerlemelidir. Bu noktada, katı ve homojen modern zaman anlayışıyla ters düşmektedir. Güçlü bir medeniyet inşa etmenin yolu, zamanına sahip olmaktan geçer. Ancak, modern zamanın neden olduğu homojen zaman tasavvurundan ziyade, her ikisinin de olabileceği farklı bir zaman da mümkündür. Yani; bir tarafıyla döngüsel, bir diğer tarafıyla da ilerlemeci zaman anlayışının bütünleştiği daha çoğulcu, yeni bir zaman tasavvuru ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitap

- Alptekin, Turan, *Ahmet Hamdi Tanpınar Bir Kültür Bir İnsan*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Altınışik Uçman, Işıl, *Osmanlı'da Zaman-Mekan Kavrayışının Değişimi ve Mimarlık*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012.
- Cipolla, Carlo M., *Zaman Makinesi*, 1. Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.
- Çüçen, A.Kadir, *Orta Çağ ve Rönesans'ta Felsefe*, 1. Basım, Bursa: Ezgi Kitabevi, 2010.
- Dellaloğlu, Besim F., *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası*, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Duman, Fatih, *Aydınlanma Devrim Eleştirisinden Karşıtlığına Edmund Burke*, 1. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, 2010.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 11. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Griffiths, Jay, *Tik Tak Zamana Kaçamak Bir Bakış*, 1. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Köroğlu, Erol, *Gidenle Gelmeyen Eşiğinde: A. H. Tanpınar'ın Romanlarında Zaman Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Kurz, Otto, *Sultan İçin Bir Saat Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, 1. Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Türköne, Mümtazer ve Önder, Tuncay, (der.), 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1 Ahmet Mithat'tan A.H. Tanpınar'a*, 24. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Nabi, Yaşar, *Edebiyatçılarımız Konuşuyor*, 1. Basım, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1976.
- Yaraman, Ayşegül, *Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri*, 1. Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 15. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2010.
- Yıldız, Ayşe, *Zaman Kavrayışının Sosyal Temelleri ve Uygulamalı Bir Sosyolojik Çözümleme Denemesi: Bursa Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Makale

Akgür, A. Necati, "Takvimler", *Cogito Dergisi: Takvim: Zamanın Haritası*, Erdem, Ayşe, (Ed.), Sayı.22, Bahar 2000, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.95-99.

Akün, Ömer Faruk, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, İnci, Handan ve Uçman, Abdullah, (haz.), 1. Basım, İstanbul: Kitabevi, 2012.

Belge, Murat, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Çulhaoğlu, Metin, "Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Demiralp, Oğuz, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Feldman, Walter, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek ve Özyaşamöyküsü", *Kitap-lık Dergisi*, Salman, Yurdanur, (çev.), Sayı.34, Güz 1998, s.122-140.

Göle, Nilüfer, "Batı Dışı Modernlik Kavramı Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Günday, Rifat, "Proust ve Tanpınar'ın Zaman Algısı", *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Şahin, Seval, (Ed.), Sayı.20, Ağustos 2006, s.125-151.

Haşim, Ahmet, "Müslüman Saati", *Cogito Dergisi: Zaman 12'ye 1 Var*, Şimşek, Işık, (Ed.), Sayı.11, 1997, İstanbul, s.223-225.

Husserl, Edmund, "İçsel Zamanın Bilinci", *Cogito Dergisi: Zaman 12'ye 1 Var*, Şimşek, Işık, (Ed.), Sayı.11, 1997, İstanbul, s.17-28.

Okumuş, Salih ve Şahin, İdris, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Zaman ve Mekan Bağlamında Yabancılaşmanın Tezahürleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt: 3, Sayı.5, 2012.

- Sahillioğlu, Halil, "Sıvış Yılı Buhranları", *Cogito Dergisi: Takvim: Zamanın Haritası*, Erdem, Ayşe, (Ed.), Sayı.22, Bahar 2000, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.226-259.
- Şahin, Seval, "Bir Oyun Kurumu: Saatleri Ayarlama Enstitüsü", *Toplumbilim Ahmet Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Şahin, Seval, (Ed.), Sayı.20, Ağustos 2006, s.199-224.
- Tekeli, İlhan, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Timur, Taner, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Toker, Nilgün ve Tekin, Serdar, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Kocabaşoğlu, Uygur, (Ed.), 4. Baskı, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Uçman, Abdullah, "Değişen Değerler Karşısında Ahmet Hamdi Tanpınar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Yeni Türk Edebiyatı Tarihi 1*, Cilt: 4, Sayı.7, 2006, s.480-509.
- Üçer, Cumhure, "Türk İslam- Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Takvimleri", *Cogito Dergisi: Takvim: Zamanın Haritası*, Erdem, Ayşe, (Ed.), Sayı.22, Bahar 2000, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.117-123.
- Yaraman, Ayşegül, "Türkiye'de Laiklik: Psikososyal Bir Yaklaşım, *Tarabya Çalışmaları*, İstanbul: MÜ Nihat Sayar Eğitim Vakfı Yayınları, 2009, s.387-402
- Yıldırım, Engin, "Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Çalışma ve Toplum*, Sayı.4, 2011, s.25-42.